

JAN RYCHLÍK

ROZDĚLENÍ

ČESKO.

SLOVENSKA

1989–1992

VYŠEHRAĐ

Obálku, vazbu a grafickou úpravu navrhl Vladimír Verner.

Odborní recenzenti: PhDr. Dušan Kováč, DrSc.,

prof. PhDr. Robert Kvaček, CSc.

Odpovědný redaktor Filip Outrata

E-knihu vydalo nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,

roku 2013 jako svou 1143. publikaci

Vydání v elektronickém formátu pdf první,

podle ve Vyšehradu prvního vydání v tištěné podobě

Doporučená cena E-knihy 240 Kč

Nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,

Praha 3, Víta Nejedlého 15

e-mail: info@ivysehrad.cz

www.ivysehrad.cz

Tištěnou knihu si můžete zakoupit na www.ivysehrad.cz

Tato práce vznikla v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově

č. P12 *Historie v interdisciplinární perspektivě*,

podprogram *Společnost, kultura a komunikace v českých dějinách*.

Recenzovali:

PhDr. Dušan Kováč, DrSc.

prof. PhDr. Robert Kvaček, CSc.

Copyright © Jan Rychlík, 2012

ISBN 978-80-7429-370-2

Předmluva

Tato kniha je novým, rozšířeným a doplněným vydáním mé práce o rozpadu Československa z roku 2002,¹ která volně navazovala na mé dvě předcházející práce týkající se slovensko-českých vztahů v letech 1914–1945.² Všechny tři knihy vyšly v bratislavském nakladatelství Academic Electronic Press a českému čtenáři jsou již delší dobu obtížně dostupné. Pražské nakladatelství Vyšehrad se proto rozhodlo vydat tyto knihy znovu. Původní text prvního a druhého dílu, který jsem doplnil a rozšířil, vyšel v roce 2012 jako jediný svazek ve spolupráci s Ústavem pro studium totalitních režimů.³ V uvedené knize je sice poslední kapitola věnována rozpadu Československa,⁴ avšak spíše jen ve formě informativního nástinu. Jsem proto rád, že se nakladatelství Vyšehrad nakonec rozhodlo vydat při příležitosti dvacátého výročí zániku Československa a vzniku samostatné České a Slovenské republiky znovu i původní třetí díl jako samostatnou publikaci. Ani po deseti letech, která uplynula od prvního vydání knihy, nemusím své závěry nijak měnit či korigovat. Využil jsem ovšem nového vydání k doplnění textu o některé nové poznatky. Oproti vydání z roku 2002 je rozšířen text týkající se česko-slovenských vztahů bezprostředně po 1. lednu 1993. Závěr chce především analyzovat sliby českých a slovenských politiků z podzimu 1992 o tom, že rozdělení Československa občané „ani nepocítí“, tvrzení o budování „nadstandardních vztahů“ nebo o tom, že slovensko-české vztahy budou ve dvou samostatných státech intenzivnější než v rámci Československa. Mezníkem úvah o vzájemných vztazích v této kapitole je vstup obou republik do Evropské unie (1. května 2004) a do schengenského prostoru (21. prosince 2007). Podobně jako předcházející knihy o slovensko-českých vztazích se ani tato práce nezabývá kulturními vztahy, které leží mimo badatelský zájem a odborné schopnosti autora.

Úkolem této knihy je ukázat, proč se Československo rozdělilo na dva státy a jak bylo toto rozdělení provedeno. Součástí analýzy důvodů zániku Československa je samozřejmě i otázka, jaké byly alternativy úplného rozdělení. Úmyslně nekladu otázku, kterou jsem často dostával v uplynulých dvaceti letech na různých konferencích či besedách, totiž zda se Československo muselo nevyhnutelně rozpadnout. Mým přesvědčením totiž je, že dějiny v konečném důsledku tvoří lidé a nikoliv nějaké

¹ Rychlík, J.: *Rozpad Československa. Česko-slovenské vztahy 1989–1992*. Academic Electronic Press (AEP), Bratislava 2002.

² Rychlík, J.: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945*. AEP, Bratislava 1997 (dále jen: Rychlík, I), též: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992*. AEP, Bratislava 1998 (dále jen: Rychlík, II).

³ Rychlík, J.: *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914–1992*. Vyšehrad – ÚSTR, Praha 2012.

⁴ Tamtéž, s. 565–617.

samovolně působící společenské síly, jak tvrdila marxistická historiografie. Z toho vyplývá, že v dějinách nic není nevyhnutelné. To ovšem neznamená, že na činnost lidí nepůsobí nejrůznější faktory. Historik tedy sice nemůže hovořit o určité události jako o součásti „nevyhnutelného vývoje“, ale může odhadnout, která z vývojových alternativ byla (resp. je) s ohledem na konkrétní situaci pravděpodobnější.

Součástí práce je nutně také analýza, co vlastně elity a širší vrstvy české i slovenské společnosti před dvaceti lety skutečně chtěly. V letech 1990–1992 se uskutečnila řada průzkumů veřejného mínění, přičemž otázka společného státu a státoprávního uspořádání patřila k nejfrekventovanějším. Většina českých i slovenských badatelů a především publicistů se v této souvislosti často odvolává na výsledky průzkumu, podle kterých většina občanů v České i Slovenské republice s rozdělením nesouhlasila a ještě na podzim 1992 požadovala zachování „společného státu“. Tuto interpretaci do značné míry převzala i řada zahraničních novinářů a publicistů zabývajících se někdejšími Československem.¹ Ve své práci mimo jiné ukazují, že tyto výsledky průzkumu veřejného mínění jsou ve skutečnosti zavádějící, protože operují s pojmem „společný stát“, pod kterým si ovšem Češi a Slováci představovali každý něco zcela jiného. Takové výsledky nám tak vlastně dávají jen jedinou použitelnou informaci: naprostá většina obyvatel někdejšího Československa si *úplně* rozdělení nepřála. Jak ale ukážeme, velká většina občanů Slovenska si pod pojmem „společný stát“ představovala natolik volné spojení České a Slovenské republiky, že šlo fakticky stejně o státy dva.² České veřejnosti tato skutečnost před dvaceti lety do značné míry unikla a vlastně jí uniká dodnes. Většina Čechů, samozřejmě pokud se o slovensko-české vztahy a zánik Československa zajímají, vlastně ani dnes přesně neví a nechápe, co si představitelé hlavních politických stran a hnutí v letech 1990–1992 představovali pod pojmem „společný stát“. Pokus o určitou osvětu v tomto ohledu je proto rovněž součástí předkládané práce.

Při psaní této knihy se vyskytly určité komplikace vyplývající z toho, že autor této knihy byl sám svědkem, a někdy dokonce i aktivním účastníkem, některých událostí. To, že jsem byl účastníkem některých jednání, mi umožnilo využít v této práci jednak svou paměť, jednak své osobní zápisky a poznámky. Na druhé straně bylo třeba vypořádat se s problémem jak popsat svou vlastní úlohu v konkrétních událostech. Osobně se domnívám, že žádný historik není schopen psát o sobě jako o účastníkovi historické události, aniž by práce alespoň částečně nesklouzla do polohy pamětí. Zmínky o vlastní osobě jako účastníkovi konkrétních událostí jsem proto pokud možno eliminoval a připomínám je zpravidla jen v poznámce pod čarou. Pro lepší orientaci čtenářů nicméně pokládám za nutné vysvětlit alespoň na tomto místě, čeho se moje účast týkala a z jakého titulu, respektive v jaké pozici jsem se zúčastnil konkrétních jednání, přičemž hodnocení sebe sama z pochopitelných důvodů úmyslně opomímám. V letech 1985–1990 jsem pracoval jako vědecký pracovník Zemědělského muzea při Ústavu vědeckotechnických informací pro zemědělství (ÚVTIZ), kde

¹ Viz např. Wilson, P.: *Bohemian Rhapsodies. Český underground, dissent, literatura a politika očima kanadského překladatele*. Torst, Praha 2011, s. 232.

² Výsledky průzkumů veřejného mínění shrnuje Kipke, R.: *Nejnovější vývoj v Československu v zrcadle veřejného mínění*. In: Kipke, R. – Vodička, K.: *Rozloučení s Československem*. Patriae, Praha 1993, s. 41–55. Publikovaná čísla se opírají o publikované výsledky výzkumů, které uskutečnil Institut pro výzkum veřejného mínění (IVVM).

jsem se zabýval problematikou vývoje pozemkové držby a historií pozemkových reforem. Proto jsem se v letech 1990–1991, kdy jsem byl členem ústředního výboru Odborového svazu pracovníků zemědělství Čech a Moravy a krátkou dobu i členem jeho předsednictva, z pověření tohoto svazu zúčastnil přípravných prací na zákoně o úpravě majetkových vztahů k půdě a jinému zemědělskému majetku (tzv. zákon o půdě) a pak i na transformačním zákoně o družstvech. Zúčastnil jsem se rovněž jako expert jednání ústavněprávních výborů a zemědělské komise obou sněmoven Federálního shromáždění, kde jsem navrhl určité řešení pokud jde o alespoň částečné uspokojení nároků příslušníků maďarské menšiny žijících na území ČSFR a později i příslušníků německé menšiny v ČR. Dále jsem v letech 1990–1992 spolupracoval s Vladem Čechem a jeho Hnutím československého porozumění, pro které jsem psal především krátké populárně-historické práce mající sloužit jako protiargumenty v polemikách se stoupenci nacionalistických a separatistických stran a hnutí. Kromě toho jsem v letech 1991–1992 pracoval externě jako poradce a expert pro vládu České republiky, respektive pro jejího předsedu Petra Pitharta, a v této pozici jsem rovněž vypracovával různá stanoviska a dobrozdání týkající se slovensko-českých vztahů. Konečně po volbách v červnu 1992 jsem se stal členem zvláštní komise odborníků Československé sociální demokracie, kterou tato strana zřídila k prozkoumání možností udržení společného státu. Jsem si vědom toho, že můj pohled na některé události je s ohledem na mé postavení v nich nutně subjektivní a prosím čtenáře, aby tuto skutečnost při čtení knihy zohlednili.

Mé díky patří především recenzentům textu, kterými byli z české strany Robert Kvaček z Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy (ÚČD FF UK) v Praze a ze slovenské Dušan Kováč z Historického ústavu Slovenské akademie věd (HÚ SAV). Znovu ale na tomto místě vyjadřuji své poděkování i těm odborníkům, kteří recenzovali resp. jinak připomínkovali první vydání této knihy před deseti lety. Zde stojí na prvním místě Jiří Suk z Ústavu soudobých dějin Akademie věd České republiky (ÚSD AV ČR) a za slovenskou stranu Jozef Žatkuliak a Milan Zemko, oba z Historického ústavu SAV. Milan Zemko byl v období, kterého se týká tato práce, místopředsedou SNR, a proto se mohl k textu vyjádřit i jako účastník a pamětník popisovaných událostí. Úvodní kapitolu posuzoval ještě Juraj Marušiak z ústavu politických věd SAV v Bratislavě. Velkou pomoc mně poskytli svými výpověďmi účastníci popisovaných událostí, zejména Petr Pithart, Ján Čarnogurský, Václav Žák, Martin Porubjak, Mikuláš Huba, Anton Hrnko, Alena Ovčáčiková, Jacek Baluch, György Varga a další, kterým tímto vyslovuji své poděkování. Děkuji dále pracovníkům Diplomatického archívu MZV SR v Bratislavě za zpřístupnění materiálu velvyslanectví Slovenské republiky v Praze z let 1993–1994, který jsem zohlednil při psaní závěrečné kapitoly této knihy.

Děkuji dále všem, kteří radou či jinak přispěli ke vzniku této knihy, i když zde pro nedostatek místa nejsou jmenováni.

Rozpad mnohonárodnostních států jako obecný problém

Při analýze rozpadu mnohonárodnostních států badatelé většinou vycházejí z následující úvahy: aby mnohonárodnostní státy mohly fungovat, musí mít jednotlivé národy určitá národnostní práva a pokud netvoří jen národnostní menšinu (tj. nikde v sousedství neexistuje národní stát, od kterého by tato menšina byla oddělena politickou hranicí), pak by tyto národy měly mít i určitou míru politické autonomie. Pojítkem mezi národy mnohonárodnostního státu je demokratické zřízení, které zabezpečuje všem občanům státu rovná práva a možnost podílet se na správě země. Pokud je nějaký mnohonárodnostní stát nestabilní, pak je to proto, že některá z výše uvedených základních podmínek nebyla dodržena (např. autonomie je příliš omezená). Jestliže se nějaký národ odděluje od mnohonárodnostního státu, předpokládá se přitom jaksi automaticky, že je tomu tak proto, že byl v tomto státě utlačován.

Vývoj a rozpad mnohonárodnostních států ve 20. století ukazuje, že výše uvedené předpoklady jsou mylné a opírají se spíše jen o zbožná přání politiků velkých a silných států. Politici těchto států totiž zpravidla neradi vidí rozpadající se velké mnohonárodnostní státy, na které byli zvyklí, a přijímají státy nové, u kterých často nevědí, co se od nich dá očekávat.¹ I když zatím nebyl předložen nezvratný důkaz o tom, že každý plně dotvořený národ s úplnou sociální strukturou a jasným národním povědomím svých příslušníků nutně musí mít vlastní národní stát, analýza procesu vzniku národních států v 19. a 20. století ukazuje, že každý takovýto národ se minimálně snaží o dosažení nějaké formy vlastní státnosti.² Na první pohled z toho vyplývá, že problém státnosti malých národů lze řešit na bázi federace budované na národních spolkových státech. Takovéto řešení zdánlivě účelně spojuje myšlenku vlastní národní státnosti se zachováním větších celků. Ve skutečnosti se věci ovšem mají poněkud jinak: vznikem mnohonárodnostních federativních států vzniká už v teoretické rovině nerovnost, protože na jedné straně jsou zde národy, které mají své nezávislé státy, a na druhé národy, které je nemají. Protože charakteristickým rysem národní identity je uvědomování si odlišnosti od okolních národů a její manifestace směrem k vnějšímu světu, mají národy bez vlastního národního státu jednu velkou a, jak se zdá, neodstranitelnou nevýhodu, totiž že nejsou zvenčí vidět. Tento nedostatek

¹ V této souvislosti je třeba odmítnout občas se objevující tvrzení, jako by rozpad Jugoslávie a Československa úmyslně zosnovaly některé západní státy (především se v této souvislosti často hovoří o Německu a USA). Pravda je taková, že v případě Jugoslávie tyto státy naopak vyvinuly velké úsilí k jejímu udržení, a teprve když již bylo jasné, že to není možné, přistoupily k uznání odštěpeneckých republik Chorvatska a Slovinska. K tomu podrobněji viz Rychlík, J. – Tonková, M. – Hladký, L. – Kozár, A.: *Dějiny Slovinska*. NLN, Praha 2011, s. 248–256.

² Podrobněji viz: Rychlík, J. – Pelikán, J. – Mančev, K. – Danova, N.: *Mezi Vídni a Cařihradem. Utváření balkánských národů*. Vyšehrad, Praha 2009.

ale v mnohonárodnostním státě nedopadá na všechny stejně. Národ tvořící jádro mnohonárodnostního státu většinou nemá žádný problém se s takovýmto státem zcela ztotožnit a nepociťuje za normálních okolností jeho existenci jako omezující. Svět si během staletí zvykl uvažovat v kategoriích národ=stát a proto i při pohledu zvenčí je často mnohonárodnostní stát pojmenováván podle názvu buď dominujícího nebo nejpočetnějšího národa, a to především v případě, kdy tento národ měl už v minulosti svůj vlastní národní stát. Tak SSSR byl všeobecně v zahraničí označován jako „Rusko“ a všichni jeho obyvatelé jako „Rusové“, což sice nevadilo etnickým Rusům uvnitř státu, ale bylo těžko stravitelné pro všechny ostatní národy, nemající kulturně, jazykově i historicky často s Rusy nic společného. I v případě Československa existoval stejný problém, neboť tento stát byl navenek vnímán jako český a Slováci se v něm „ztratili“. Všechny obyvatele Jugoslávie zpravidla okolní svět označoval jako Jugoslávce. S „jugoslávstvím“ se dokázala ztotožnit velká část Srbů a Černohorců, nezanedbatelný počet Makedonců, ale jen minimum Chorvatů a Slovinců a především prakticky žádný Albánec. Tento problém „viditelnosti zvnějšku“, který pro dominující národ vypadá jako marginální, je ve skutečnosti mnohem důležitější než by se mohlo zdát. Už čistě teoreticky vede u příslušníků slabšího („neviditelného“) národa k pocitu, že právě jeho národ je v příslušném mnohonárodnostním státě v druhořadém nebo prostě podřadném postavení, přičemž tento pocit je zcela nezávislý na reálné situaci. Důsledek je ten, že národní stát v rámci federace se snaží zviditelnit navenek, snaží se strhnout na sebe maximum pravomocí a především se snaží *via facti* samostatně vystupovat na mezinárodním fóru jako separátní subjekt, čili – jinak řečeno – snaží se dosáhnout alespoň částečné mezinárodněprávní subjektivity. Něco podobného je ovšem těžko proveditelné, protože mezinárodní právo uznává za své plnohodnotné subjekty pouze nezávislé státy s právem přijímat na sebe závazky. Federace vytvořená na národnostním základě je proto odsouzena k neustálému balancování, jak ukazuje v současnosti příklad Belgie. Přežití takovéhoho státu závisí na tom, zda se ústředním orgánům daří udržet mnohonárodnostní stát jako jednotný a jediný subjekt mezinárodního práva s jedinou a jednotnou armádou a jedinou měnou, což vyžaduje jednotný finanční a daňový systém a jedinou centrální emisní banku. Pokud některý z těchto pilířů padne, mnohonárodnostní stát se rozpadá. Změní se v nějakou formu volného sdružení samostatných států tvořících pouhou konfederaci či unii a i ty se zpravidla časem rozpadají. Jako příklad je možné uvést Společenství nezávislých států, které vzniklo po rozpadu SSSR v roce 1991.

V politologické literatuře bývá často jako příklad úspěšného vyřešení národnostní otázky uváděno Švýcarsko, což však je ve skutečnosti zavádějící. Švýcarské kantony jsou historickými celky, nikoliv nějakými národnostními ministáty, a samotný švýcarský stát je postaven na myšlence státu občanského s politickým švýcarským národem hovořícím více jazyky. Vznik švýcarského politického národa je ale plodem několika století historického vývoje a především politických změn nastalých v důsledku občanské války ve Švýcarsku ve čtyřicátých letech 19. století (tzv. *Sonderbundskrieg*). Švýcarský příklad je nicméně pro pochopení možností přežití mnohonárodnostních států užitečný z jiného pohledu. Ve zmíněné občanské válce šlo o to, zda Švýcarsko zůstane jen spolkem (konfederací¹) v podstatě nezávislých států, jak o to usilovaly zejména

¹ Název „konfederace“ v názvu švýcarského státu zůstal, i když se stát podle ústavy z 12. 9. 1848 stal pouhou

konzervativní katolické horské kantony, anebo zda se stane spolkovým (federálním) státem a tím i jediným subjektem mezinárodního práva. Konzervativní katolické kantony, sdružené ve zvláštním spolku (*Sonderbund*, odtud i název *Sonderbundskrieg*), byly městskými kantony s liberálními vládami vojensky poraženy a společná švýcarská identita tedy byla potom do značné míry tamnímu obyvatelstvu vnucena, což právě dalo základ upevnění švýcarského politického národa. Obecně proto platí, že federativní státy se mohou udržet jen tehdy, jestliže obyvatelstvo nechápe trvale příslušnost k federaci jako něco omezujícího, čili – pokud jde o federaci na národnostním základě – jako něco omezujícího „vlastní“ národ. Jinak řečeno: federace na národnostním principu je možná tehdy, pokud obyvatelstvo vedle svého národního cítění má i dostatečně silnou občanskou identitu vážící jej k federaci jako celku. Tím vlastně vzniká u obyvatelstva vědomí existence politického národa tvořeného všemi občany federace. K tomu je ale třeba dodat, že koncept politického národa vzniklý v západní Evropě, kde národ tvoří všichni občané bez ohledu na svůj etnický původ a používaný jazyk, není do střední a východní Evropy z historických důvodů mechanicky přesaditelný a může vzniknout jen v důsledku velmi dlouhého vývoje.

Při výkladu příčin rozpadu mnohonárodnostních států bývá často používán argument, že důvodem k vzniku samostatného národního státu je národnostní útlak příslušného národa v mnohonárodnostním státě anebo že příslušný národ měl v mnohonárodnostním státě „nerovnoprávné postavení“. Tvrzení o údajném „národnostním útisku“ bývají zpravidla používána utilitárně. Veřejné mínění v zahraničí a rozhodující zahraniční politiky je totiž třeba přesvědčit o tom, že spojení národa v dosavadním mnohonárodnostním státě už není pro nesnesitelný teror možné a jediným řešením v zájmu míru a stability je proto osamostatnění. Po vzniku nových států je pak tvrzení o národnostním útluce před osvobozením součástí zakladatelského mýtu, kterým se stát legitimizuje. Pokud zkoumáme rozpad velkých mnohonárodnostních států ve 20. století, pak zjišťujeme, že to v nich ohledně národnostních práv jednotlivých národů většinou nebylo tak zlé, alespoň na konci jejich existence. Rakousko-Uhersko bylo s oblibou líčeno jako „žalář národů“.¹ Lze sice hovořit o národnostním útluce, ale jen pokud jde o jeho uherskou část (Zalitavsko), kde skutečně docházelo k silné maďarizaci. Pro vlastní Rakousko (Předlitavsko) tvrzení o národnostním útluce rozhodně neplatí. Zde se všechny národy (včetně Čechů) mohly rozvíjet svobodně. Osmanská říše byla až do mladoturecké revoluce roku 1908 státem teokratickým, nikoliv tureckým v moderním národním smyslu. O to, jakým jazykem obyvatelstvo mluví a jaké školy si buduje, se osmanská správa nestarala. Vznik samostatných národních států (Řecko, Srbsko, Rumunsko, Bulharsko) v 19. století nebyl primárně vyvolán potřebami větší kulturní a jazykové saturace, ale především národní emancipací obyvatelstva těchto států, pro které byl rámec osmanské říše příliš těsný. Paradoxně právě mladoturecká revoluce nejprve sama uvolnila emancipační síly jednotlivých národů, které tehdy ještě v říši žily, aby teprve s odstupem času zdegenerovala do ideje panturkismu, který

federací (spolkovým státem). Názvem švýcarského státu v devadesátých letech často neprávem operovali různí demagogové, když dokazovali, že konfederace je ideálním státoprávním řešením česko-slovenského vztahu.

¹ Název „žalář národů“ byl původně používán v první polovině 19. stol. rakouskými liberály a revolucionáři všech národností pro označení vězení na brněnském hradě Špilberk, neboť zde tehdy skutečně byli vězněni revolucionáři všech možných národností. Vztažení tohoto přílehlavého označení na Předlitavsko je ovšem k tomuto státu naprosto neadekvátní.

byl již ovšem pro všechny neturecké národy zcela nepřijatelný a způsobil definitivní zánik říše. Ruská říše prováděla v 19. století skutečně ostrou rusifikační politiku; avšak první ruská revoluce v březnu 1917 dala všem národům možnost autonomního vývoje a v době, kdy se jednotlivé části osídlené neruským obyvatelstvem od Ruska na přelomu let 1917–1918 začaly odtrhávat, rusifikační tlak již nikde nepůsobil. Nové možnosti nerušeného národního života tedy nijak neposílily vazby na formující se nové Rusko, ale naopak vedly k odtržení neruských oblastí. Není ostatně jistě náhodou, že jako jedni z prvních se od Ruska odtrhli Finové, kteří jako jediní měli v rámci ruské říše autonomii a rusifikace zde byla poměrně slabá. Pokud analyzujeme situaci v rozpadajících se mnohonárodnostních státech východní Evropy na počátku devadesátých let 20. století, pak musíme konstatovat, že v žádném z těchto států nelze v této době hovořit o nějakém nacionálním útisku. I v SSSR, kde byla situace z tohoto pohledu v období komunismu zřejmě nejproblematictější, přinesla Gorbačovova přestavba právě v oblasti kultury jednotlivých neruských národů velké uvolnění a o nějakém úmyslném odnárodňování neruského obyvatelstva se hovořit nedá.

Komplikovanější je problém „nerovnoprávného“ či „podřadného“ postavení některého národa v mnohonárodnostním státě, který bývá ostatně používán častěji než argument o národnostním útisku. Při vhodném nastavení parametrů totiž není nikdy těžké údajně podřadné postavení dokázat. Tak např. v době Rakousko-Uherska politici všech národností následovaní příslušnými publicisty opakovaně dokazovali, že právě jejich národ je opomíjen a stavěn do podřadného postavení, zatímco jiné národy jsou nějakým způsobem zvýhodňované a příliš se jim ustupuje. Důsledek byl ten, že pod vlivem nacionálně vyhraněné publicistiky byly nakonec nespokojené všechny národy, a to také nakonec způsobilo zánik říše.

Podobně v případě Jugoslávie konce osmdesátých a počátku devadesátých let se objevuje kritika zanedbávání jednoho národa na úkor druhého, což nakonec vyústilo nejen v zánik státu, ale i ve vleklou občanskou válku. V česko-slovenských debatách najdeme tvrzení o upřednostňování Čechů na úkor Slováků a opačně jednak při debatách o personálním obsazení ústředních úřadů, jednak v ekonomických debatách o doplacení jednoho národa na druhý. Většinou šlo o spíše pocitové záležitosti, které se objektivně nedají vyhodnotit. Tyto pocity jsou totiž často jen důkazem slabé vazby občana na stát a jeho ústřední instituce jako celek. Úplné odstranění disparity národů, pokud jde o hospodářský vliv a podíl na společném národním důchodu a zastoupení ve vrcholných politických funkcích mnohonárodnostního státu, ve skutečnosti není možné. Rovnoprávnost neznámá totiž rovnost, jak si mnoho lidí představuje. Jednotlivé národy si rovny nejsou, protože jsou různě početné a území, které obývají, má různé přírodní podmínky.

Předešlé analýzy vedou k poněkud překvapivému závěru: demokratizace poměrů sice zlepšuje postavení slabších (méně početných) národů v mnohonárodnostním státě, ale v žádném případě tento stát neupevňuje. Právě naopak: v naprosté většině případů vede demokratizace k růstu odstředivých sil jednotlivých národů. Vyplývá z toho i několik dalších závěrů, které zkušenosti vývoje ve 20. století obecně a v devadesátých letech tohoto století zvláště plně potvrdily: 1) samotná saturace národnostních práv v oblasti kulturní a jazykové není pro plně konstituovaný národ dostatečnou zárukou vlastního rozvoje, proto každý národ usiluje o nějakou formu vlastní státnosti, 2) s vysokou mírou pravděpodobnosti se rámec jakékoliv autonomie či federace stane

dříve či později příliš těsným; důsledkem je neúnosné rozvolnění federace a nakonec její rozpad na nové státy. Demokracie sama o sobě nemůže spojovat různé národy v jednom státě. Proti koncepci mnohonárodnostního demokratického státu je totiž možné postavit vždy koncepci několika samostatných národních demokratických států.

PRAMENY A LITERATURA O ZÁNÍKU ČESKOSLOVENSKA

V porovnání s událostmi roku 1989 byla rozpadu Československa a vzniku dvou samostatných států věnována v české a slovenské literatuře kupodivu zatím malá pozornost. Snad je to způsobeno tím, že zánik společného státu se odbyl zcela klidně a mnoho lidí překvapil. Na druhé straně „sametový rozvod“, jak byl zánik Československa pojmenován novináři již v roce 1992, nevzbudil širší zájem ani v zahraničí. Cizí badatelé se spíše zabývali rozpadem dvou zbývajících mnohonárodnostních států v někdejší východní Evropě, totiž Jugoslávie a SSSR. V případě Jugoslávie byl zájem pochopitelně vyvolán několik let trvající občanskou válkou a desetiletím nestability na Balkáně, která částečně doznívá ještě v současnosti (2012). V porovnání s válkou v Chorvatsku a Bosně v letech 1992–1995 či boji v Kosovu a bombardováním Srbska v roce 1999 jistě československý vývoj neskýtal tolik zajímavé látky, byť právě pokojné rozdělení Československa je dodnes někdy zahraničními badateli kladeno do protikladu s krvavým koncem Jugoslávie. Poměrně malý zájem o česko-slovenskou problematiku je ovšem dán také stavem pramenné základny a u cizích badatelů většinou i jazykovou bariérou.

Dostupné archivní zdroje pro studium slovensko-českých vztahů v letech 1989–1992 jsou i po dvaceti letech od zániku Československa nedostatečné. Pro pochopení vývoje směřujícího k rozpadu československé federace jsou klíčová slovensko-česká jednání vedená v letech 1990–1992 jednak na úrovni české a slovenské vlády a předsednictev České a Slovenské národní rady (obou republikových parlamentů), jednak po linii vedení vládnoucích politických stran a hnutí v obou republikách. Z těchto jednání nebyl pořizován oficiální stenografický ani jiný záznam a hlavní body vystoupení jednotlivých účastníků nebyly ani protokolovány: na závěr bylo zpravidla pouze vydáno společné komuniké, které bylo publikováno v tisku. Existovala naděje, že se časem objeví alespoň soukromé zápisky či magnetofonové nahrávky účastníků těchto jednání. Tyto naděje se za dvacet let od zániku Československa příliš nenaplnily. K dispozici máme jen vzpomínky účastníků a zápis z jednání o státoprávním uspořádání u prezidenta Václava Havla na Hrádečku 3. listopadu 1991, které bylo nahráváno na magnetofonový pásek.¹ Hlavní česko-slovenská jednání z let 1990–1992 nicméně lze rekonstruovat, protože jejich průběh byl občas předmětem obsáhlých expozé a následných diskusí v obou národních radách (republikových parlamentech) a ve Federálním shromáždění. Materiály jednání někdejšího Federálního shromáždění i České národní rady za uvedené období jsou dnes v zásadě přístupné v Archivu Parlamentu České republiky, stenografické zprávy ze zasedání Federálního shromáždění i obou národních rad jsou dnes k dispozici na webových stránkách Poslanecké sněmovny

¹ Přepis magnetofonového záznamu viz *Slovenské listy* (Praha), 1994, č. 2–6 (příloha k časopisu, strany nečíslovány).

Parlamentu České republiky a Národní rady Slovenské republiky jako společná Československá digitální parlamentní knihovna (www.psp.cz/eknih, www.nrsr.sk/dl). Další podrobnosti by jistě mohly přinést zápisy z jednání všech tří vlád (české, slovenské a federální), které však nejsou zatím přístupné. Při dělbě živého písemného materiálu zanikajících federálních institucí na podzim 1992 byla řada archiválií ztracena či zničena, respektive není jasné, kam byla odvezena. Z archivních sbírek nestátního charakteru jsou pro studium zániku Československa částečně využitelné materiály Československého dokumentačního střediska (ČSDS) v Praze, které je dnes autonomní součástí Národního muzea.¹ Pro studium dílčích otázek spojených především s postupným dělením původně celostátních institucí na instituce čistě české a čistě slovenské existují dochované materiály v archivech těchto institucí.²

S ohledem na stav archivní pramenné základny není jistě překvapující, že vydávání dokumentů týkajících se krize Československa v letech 1990–1992 a jeho následného zániku je zatím rovněž nedostatečné. V roce 2002 vyšla edice Jozefa Žatkuliaka a Viery Hlavové *Novembrová revolúcia a česko-slovenský rozchod*.³ Uvedená edice je vlastně jedinou, která se specificky zabývá průběhem rozkladu a zániku Československa. Dokumenty týkající se slovensko-českých jednání jsou ovšem součástí jiných edic, zpravidla v souvislosti se „sametovou revolucí“ z roku 1989 anebo s vývojem slovenské a české státnosti.⁴ Zde bude na místě připomenout především dvousvazkovou práci o Občanském fóru, uspořádanou a připravenou Jiřím Sukem, kde první díl tvoří poměrně podrobná chronologie a druhý díl dokumenty,⁵ dále edici kolektivu autorů pod vedením Jozefa Žatkuliaka *November 1989 a Slovensko*,⁶ a edici dokumentů o Veřejnosti proti násilí (VPN) připravené Ingrid Antalovou.⁷ Jozef Žatkuliak společně s Vierou Hlavovou jsou také editory už zmíněných dokumentů s názvem *Novembrová revolúcia a česko-slovenský rozchod*, které vyšly jako čtrnáctý (závěrečný) díl velké ediční řady dokumentů k dějinám Slovenska a Slováků.⁸ Dokumenty zde publikované jsou ovšem celkem běžně dostupné i v jiných publikacích.

¹ V ČSDS je uložen i materiál, který autor této práce získal v letech 1991–1992 jako externí poradce Petra Pitharta a jenž byl použit k napsání této knihy. Podkladové materiály a dílčí studie jsou dále uloženy jako depositum v Archivu Ústavu T. G. Masaryka v Praze, který se nachází v budově Archivu Akademie věd ČR.

² Pro vznik samostatných českých slovenských odborových organizací viz Archiv Českomoravské konfederace odborových svazů Praha a Archiv Konfederácie odborových zväzov SR (KOZ SR) Bratislava. Pro rozdělení ČSAV viz Archiv AV ČR Praha a Archiv SAV Bratislava.

³ Žatkuliak, J. – Hlavová, V. (eds.): *Novembrová revolúcia a česko-slovenský rozchod. Výber dokumentov a prejavov november 1989 – december 1992*. Literárne informačné centrum, Bratislava 2002.

⁴ *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti (DSNIŠ)*, II., Národné literárne centrum, Bratislava 1998, Veselý, Z. (ed.): *Dějiny českého státu v dokumentech*. Epocha, Praha 2003.

⁵ Suk, J.: *Občanské fórum listopad – prosinec 1989*. I. díl – události, Doplněk – ÚSD AV ČR, Praha 1997, II. díl – dokumenty, ÚSD AV ČR, Praha 1998. J. Suk společně Jaroslavem Cuhrou a Františkem Koudelkou připravil rovněž datační příručku *Chronologie zániku komunistického režimu v Československu 1985–1990* – viz Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR č. 33, Praha 1999.

⁶ Žatkuliak, J. a kol.: *November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty 1985–1990*. Nadácia M. Šimečku – HÚ SAV, Bratislava 1999.

⁷ Antalová, I. (ed.): *Veřejnosti proti násilí 1989–1991. Svedectvá a dokumenty*. Nadácia M. Šimečku, Bratislava 1998.

⁸ Hlavová, V. – Žatkuliak, J. (eds.): *Novembrová revolúcia a česko-slovenský rozchod. Od česko-slovenskej federácie k samostatnej demokratickej slovenskej štátnosti*. Literárne informačné centrum, Bratislava 2002.

Zájem o problematiku rozpadu Československa se nejprve projevil spíše v zahraničí než na území České a Slovenské republiky.¹ Již v roce 1993 vyšla práce Karla P. Schwarze *Tschechen und Slowaken. Der lange Weg zur Friedlichen Trennung*, která o rok později vyšla i ve slovenském překladu.² V témže roce (1994) vyšla ve Francii práce F. Wehrleho *Le divorce Tchéco-Slovaque*³ a v roce 1995 vydala Středoevropská universita v Budapešti v angličtině práci kolektivu českých a slovenských autorů o konci Československa (*The End of Czechoslovakia*).⁴ Nevýhodou těchto prací je to, že víceméně jen podávají genezi česko-slovenského sporu, respektive jeho dějiny. Vlastní problematika rozpadu státu je vlastně jen jakýmsi zakončením tohoto výkladu, který je často velmi schematický.

V roce 1997 vyšla v USA o rozpadu Československa práce Erica Steina, která v roce 2000 vyšla rovněž česky.⁵ Tato práce je nepochybně zajímavá a přínosná, zaměřuje se však především na právní analýzu česko-slovenského konfliktu, především na otázku tvorby nové ústavy v letech 1990–1992. Autor, který pochází z Československa a studoval před druhou světovou válkou na Právnické fakultě Univerzity Karlovy, byl na počátku devadesátých let členem mezinárodní poradní skupiny právníků, která měla pomoci při vypracování federální československé ústavy.⁶ Cenným na knize je to, že v ní autor použil své vlastní zápisky z jednání, kterých se zúčastnil, a rovněž různé podkladové materiály, ke kterým měl přístup. Je zajímavé, co hned v úvodu autor sebekriticky přiznává: „Ke svému údivu jsem zjistil, že mému chápání česko-slovenské reality nebrání jeden silný předsudek, ale dva. Za prvé, jelikož jsem byl vychován za první Československé republiky z roku 1918, byl jsem s tímto unitárním systémem, jediným, který v mých vzpomínkách existoval, jaksi podvědomě spjat. [...] Druhý předsudek, jehož intenzita mne neméně překvapila, byl výsledkem toho, že jsem se ztotožnil s americkým životem a právem, a že jsem byl, což je ještě důležitější, hluboce přesvědčen o zcela výjimečné rozumnosti ústavy Spojených států. To vedlo k zajímavým, občas však klamným, analogiím.“⁷ A skutečně, pokud jde o různé analogie se situací v první ČSR či v USA, ani československá ústava z roku 1920, ani ústava Spojených států nemohly při řešení státoprávního uspořádání Československa nic nabídnout⁸, a navíc byly slovenskými národně orientovanými stranami celkem pochopitelně vnímány jako snaha eliminovat při výstavbě federace národní

¹ Pojmem „zahraničí“ a „cizina“ označujeme v této práci země mimo území bývalého Československa, bez ohledu na to, zda hovoříme o době před 31. 12. 1992 nebo po 1. 1. 1993.

² Schwarz, K. P: *Češi a Slováci. Dlhá cesta k mierovému rozchodu*. Odkaz, Bratislava 1994.

³ Wehrle, F.: *Le divorce Tchéco-Slovaque. Vie et mort de la Tchecoslovaquie*. Hartman, Paris 1994.

⁴ Musil, J. a kol.: *The End of Czechoslovakia*. Central European University Press, Budapest-London-New York 1995.

⁵ Stein, E.: *Česko-Slovensko. Konflikt, roztržka, rozpad*. Academia, Praha 2000. Název originálu: *Czechoslovakia. Ethnic Conflict, Constitutional Fissure, Negotiated Breakup*. The University of Michigan Press, 1997. Citace v této knize jsou z českého vydání.

⁶ Tamtéž, s. 16–17.

⁷ Tamtéž, s. 33–34.

⁸ Ján Čarnogurský mně při rozhovoru v Bratislavě 11. 4. 2001 sdělil, že se na možnost pozitivního přínosu uvedené expertní skupiny díval od začátku velmi skepticky. To potvrzuje nepřímě i sám Stein, který píše toto: „Na setkání v Bratislavě apeloval slovenský premiér Čarnogurský na tvůrce ústavy, aby co nejvíč čerpali ze zkušeností jak Východu tak Západu, a naplno řekl, že od naší skupiny se očekávají spíše odborné rady než politická řešení.“ (Stein, E.: *Česko-Slovensko*, s. 34). Viz též Čarnogurského projev – Stein, E.: cit. dílo, s. 263.

princip.¹ Obecně možno říci, že Steinova kniha analyzuje především právní, respektive ústavní aspekty česko-slovenského sporu, respektive rozdělení Československa. Ústavní problematika je jistě zajímavá a důležitá, ústavní problémy nicméně nebyly hlavní příčinou rozpadu státu.

Práce polského historika a politologa Pawła Ukielského s názvem „Sametový rozvod“ (*Aksamitny rozwód*) se soustřeďuje na roli politických elit. Kniha měla především přiblížit Polákům okolnosti pokojného rozdělení Československa. Autor vidí bezprostřední příčinu rozdělení v roce 1992 v nemožnosti českých a slovenských vládnoucích elit najít nějaké oboplně přijatelné a současně únosné a funkční řešení podoby společného státu.²

V české a slovenské literatuře jsou práce bezprostředně se týkající rozdělení ČSFR málo početné. Publicistická práce slovenského novináře Karola Wolfa *Podruhé a naposledy aneb mírové dělení Československa* vydaná v češtině v roce 1998 se opírá o různá svědectví, na slovenské straně pak především o svědectví tehdejší asistentky Vladimíra Mečiara Anny Nagyové.³ Je však zřejmé, že tyto výpovědi jsou často účelově upraveny tak, aby vyhovovaly politickým potřebám Vladimíra Mečiara a HZDS ve druhé polovině 90. let 20. století. Mečiar se zde dodatečně vydává za politika od počátku bojujícího za samostatné Slovensko, což samozřejmě neodpovídá skutečnosti. Závažným nedostatkem práce je ale především to, že autor výpovědi účastníků bral jako apriorně pravdivé a nijak je neověřoval, což činí jejich hodnotu více než problematickou. Podstatně vyváženějším dojmem působí příslušná pasáž knihy Karla Pacnera *Osudové okamžiky Československa*,⁴ založená rovněž na výpovědích pamětníků. Autor v sobě nezapře novináře se smyslem pro detail. Nevýhodou ovšem je, že záležitostí často zcela okrajovým je přisuzována příliš velká důležitost, kterou ve skutečnosti neměly. Tak například Pacner popisuje incident ve Svitu, kde se v restauraci poprali místní podnapilí mladíci se studenty Střední hotelové školy z Prahy, kteří zde byli na lyžařském výcviku. Z kontextu Pacnerova výkladu vyplývá, že šlo o první národnostní konflikt mezi Čechy a Slováky, ačkoli ve skutečnosti šlo o obyčejnou hospodskou rvačku.⁵

Pozornost si zasluhuje zatím nepublikovaná práce Vladimíra Srba a Tomáše Veseleho *Nejvyšší představitelé Hnutí za demokratické Slovensko a Občanské demokratické strany v procesu rozdělování České a Slovenské Federativní Republiky* s podtitulem *Česko – slovenské soužití v letech 1989–1993*. Práce byla zadána jako diplomová⁶ a z tohoto hlediska je vysoce nadstandardní. Vychází – podobně jako Wolfova kniha – především z výpovědí pamětníků, které jsou však konfrontovány jednak s dostupnými prameny, jednak vůči sobě navzájem. Autoři tak odhalili mnoho doposud neznámých

¹ Výhrady k činnosti celkem přesně vyjádřil předseda SNS Jozef Prokeš, který odmítl srovnávání československé federace s Německem, Rakouskem či Spojenými státy, protože tyto země jsou federacemi jednoho národa. Stein, E.: *Česko-Slovensko*, s. 267.

² Ukielski, P.: *Aksamitny rozwód. Rola elit politycznych w procesie podziału Czechosłowacji*. Instytut Jagielloński, Warszawa 2011, s. 246.

³ Wolf, K.: *Podruhé a naposled aneb mírové dělení Československa*. GG, Praha 1998.

⁴ Pacner, K.: *Osudové okamžiky Československa*. Themis, Praha 1997, s. 587–702.

⁵ Tamtéž, s. 595. Incident byl ve své době předmětem určitého zájmu tisku, avšak brzy se na něj zapomnělo. Viz např. *Mladá fronta*, 17. 3. 1990, 18. 3. 1990, *Smena*, 27. 3. 1990.

⁶ Srb, V. – Veselý, T.: *Nejvyšší představitelé HZDS a ODS v procesu rozdělování ČSFR*. Diplomová práce, počítačový strojepis, Ústav politikologie FF UK, Praha 1998.

skutečností a práce by si jistě zasloužila vydání tiskem. Některá hodnocení jsou však těžko přijatelná. Srb a Veselý totiž vlastně nepřímo říkají, že zatímco Občanské hnutí nedokázalo vyřešit státoprávní uspořádání Československa, ODS se to po volbách povedlo. Správná je ale pouze první část tohoto tvrzení, protože rozhodnutí ODS rozdělit stát nelze chápat jako nalezení řešení, ale jen jako rezignaci na jeho hledání. Kromě toho, dobrovolný rozchod byl slovenské straně českou politickou reprezentací navrhován opakovaně již v letech 1990–1992. Negativní hodnocení činnosti Petra Pitharta¹ je také příliš poplatné tehdejšímu českému postoji k řešení slovensko-českých vztahů, který zněl „bud' víceméně stávající stav, nebo rozdělení ČSFR“. Jen při podobném pohledu je totiž možné ztotožnit se s tvrzením, že „čeští představitelé nedokázali čelit slovenským požadavkům“,² které Srb a Veselý (jak sami uvádějí) převzali z výsledků konference „Krise česko-slovenských vztahů po listopadu 1989“ konané v Brně v roce 1994.³

Cenným příspěvkem ke studiu příčin rozpadu Československa je sborník uspořádaný Rüdigerem Kipkem a Karlem Vodičkou *Rozloučení s Československem*, vydaný v roce 1993,⁴ který obsahuje zajímavé postřehy. Sborník zároveň vyšel s předmluvou Martina Bútory také německy⁵ a po deseti letech se dočkal druhého, doplněného vydání.⁶ Karel Vodička nachází hlavní zodpovědnost za rozpad Československa na straně HZDS, která trvala na nesplnitelném požadavku samostatné mezinárodněprávní subjektivity pro Slovensko: „Povinné pensum vůči svým voličům a své straně – a ještě leccos navíc – získal tedy Mečiar již ústupky ODS při koaličních jednáních. Měl tím volnou ruku a záleželo na jeho uvážení, zda bude klást ultimativní požadavky, jako například požadavek mezinárodní subjektivity Slovenska. Rozdělení nebylo nutné. Společný stát by byl mohl zůstat zachován, kdyby to Mečiar a jeho straničtí přátelé chtěli. Zřejmě ale nechtěli.“ (Ponechán pravopis originálu – pozn. J. R.)⁷ Toto tvrzení jistě platí pro vyjednávání po volbách 1992. Zbývá však odpověď na otázku, jaký prostor pro kompromis existoval před volbami 1992, kdy vyjednávání ještě nebylo v rukou ODS a HZDS.

Širší záběr má sborník Michaela Krause a Allison Stangerové *Irreconcilable Differences*, čerpající jednak z vlastních výzkumů, které oba editoři prováděli v letech 1995–1996, jednak ze závěrečné konference uspořádané 26.–29. června 1996 v Praze.⁸ Michael Kraus a Allison Stangerová nejen shromáždili svědectví pamětníků, ale pokusili se rovněž sami analyzovat příčiny rozpadu Československa. Docházejí k závěru, že jich bylo více: patřil mezi ně zákaz majorizace, negativnější dopad transformace hospodářství na Slovensku, představa Slováků, že Češi opět ignorují slovenské

¹ Tamtéž, s. 46–47.

² Tamtéž, s. 48–49.

³ Johanes, J.: *Krise česko-slovenských vztahů po listopadu 1989*. In: *Česko-slovenské vztahy a střední Evropa. Příspěvky z konference 28. dubna 1994 v Brně* (ed. Vojtěch Šimíček). Brno 1994, s. 65.

⁴ Kipke, R. – Vodička, K.: *Rozloučení s Československem*. Patriae, Praha 1993.

⁵ Kipke, R. – Vodička, K.: *Abschied von der Tschechoslowakei. Ursachen und Folgen der tschechisch-slowakischen Trennung*. Wissenschaft und Politik, Köln 1993.

⁶ Vodička, K. (ed.): *Dělení Československa. Deset let poté*. Volvox Globator, Praha 2003.

⁷ Vodička, K.: *Koaliční ujednání: rozdělíme stát! Volby 1992 a jejich důsledky pro československou státnost*. In: *Rozloučení...*, s. 107.

⁸ Kraus, M. – Stanger, A.: *Irreconcilable Differences? Explaining Czechoslovakia's Dissolution*. Rowman and Littlefield Publishers, Inc., Lanham-Boulder-New York-Oxford 2000.

požadavky, a neschopnost Čechů včas akceptovat některé slovenské požadavky. Autoři rovněž porovnávají mírové rozdělení Československa s krvavým zánikem Jugoslávie a SSSR. Docházejí k názoru, že v případě Československa neexistovala na území jedné z republik kompaktní menšina národa druhé republiky a kromě toho se současně konaly demokratické volby i na federální úrovni, a nikoliv jen na úrovni republik jako v Jugoslávii či SSSR.¹ Hodnocení obou příčin je nepochybně správné, byť vyžaduje doplnění o další faktory, vývoj Čechů a Slováků před rokem 1989.

Jednu kapitolu věnoval rozpadu Československa ve své práci *Velký převrat či snad revoluce sametová?* Jan Měchýř.² Podává faktografický přehled událostí v letech 1990–1992, které doprovází svými úvahami o česko-slovenském vztahu už od roku 1918. Příčiny rozpadu vidí Měchýř ve vzájemném neporozumění Čechů a Slováků, nesplnění slovenských představ o uspořádání Československa (Pittsburská dohoda, Košický vládní program) a deformaci federace v době normalizace. Podle Měchýře chápali Češi své spojení se Slováky jako „manželství z lásky“, ačkoliv pro Slováky šlo jen o „manželství z rozumu“.³

Jiří Suk, autor edic o Občanském fóru, vydal v roce 2003 obsáhlou monografii o „sametové revoluci“, ve které se zabývá též počáteční fází slovensko-českého sporu.⁴ Autor vidí problém v komunikaci mezi českou a slovenskou elitou a v nedostatečné moci slovenské VPN v prvních měsících roku 1990, kdy ji ještě ovládali liberálové. Tím se stále zvětšovaly rozdíly mezi politickou situací v České a ve Slovenské republice.⁵

Při příležitosti desátého výročí rozdělení Československa uspořádala Česko-slovenská/Slovensko-česká komise historiků konferenci s názvem *Rozdělení Československa 1992: Příčiny a důsledky pro současnou Evropu*. Na konferenci odezly příspěvky hodnotící zánik Československa z hlediska politického i hospodářského a zabývající se i vlastním jednáním o provedení rozdělení. Jednání se zúčastnili někteří pamětníci, jako např. Jan Stráský, Michal Kováč, Ján Čarnogurský, Petr Pithart, Dagmar Burešová či Milan Zemko. Celý průběh konference včetně diskuse s pamětníky byl publikován v Česko-slovenské historické ročenke a především výpovědi pamětníků jsou cenným zdrojem informací.⁶

Součástí výše uvedeného sborníku je i samostatná studie Václava Průchy *Ekonomické aspekty dělení Československa v letech 1990–1993*, která vnikla rozšířením Průchova konferenčního referátu. Jeho autor jako jednu z příčin rozdělení uvádí rozdílné názory na ekonomickou reformu. Připomíná, že zpracování základní koncepce reformy prováděl okruh ekonomů kolem Václava Klause, který se svou myšlenkou v podstatě „šokové terapie“ odsunul na vedlejší kolej skupinu ekonomů požadujících pomalejší, gradualistické budování kapitalistického hospodářství. Na vypracování Klausovy koncepce se slovenští ekonomové nepodíleli a nebylo vzato v úvahu, že „šoková terapie“ bude mít na Slovensku mnohem větší sociální dopad než v českých

¹ Kraus, M. – Stanger, M.: *Lessons from the Break-up of Czechoslovakia*. In: *Irreconcilable...*, s. 299–306.

² Měchýř, J.: *Velký převrat či snad revoluce sametová?* Praha 1999, s. 304–332.

³ Tamtéž, s. 331.

⁴ Suk, J.: *Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křížovky jedné politické krize*. Od listopadu 1989 do června 1990. prostor, Praha 2003, s. 351–371, s. 418–441.

⁵ Tamtéž, s. 432.

⁶ *Česko-slovenská historická ročenka*, Masarykova univerzita, Brno 2003, s. 21–107.

zemích.¹ Zde Průcha vidí počátek představy o nutnosti odlišné cesty ekonomické transformace pro Slovensko, což v konečných důsledcích vedlo nebo alespoň přispělo k rozdělení státu v roce 1992.

Rozsahem pozoruhodná je memoárová literatura. Ve větším či menším rozsahu popsali své zážitky z česko-slovenské krize a rozpadu Československa Jiří Dienstbier,² Petr Pithart³ a František Mikloško.⁴ Fedor Gál popsal některé okolnosti jednání v roce 1991, jeho kniha však nepůsobí uceleným dojmem, ale jde spíše o okamžité reflexe tehdejších událostí.⁵ Zdeněk Jičínský⁶ a Milan Šútovec⁷ napsali vzpomínky na své působení v polistopadovém parlamentu, přičemž Šútovec brilantně popsal okolnosti a průběh „pomlčkové války“, tj. zápasu o nový název státu. Augustin Marián Húska zaznamenal okolnosti jednání mezi ODS a HZDS o rozdělení státu v létě 1992.⁸ Miloš Zeman,⁹ Rudolf Schuster¹⁰ a Michal Kováč¹¹ popsali své politické kariéry, přičemž samozřejmě neopomenuli věnovat část svých vzpomínek i jednání o konci Československa. Časopisecky na pokračování jednotlivé události let 1990–1992 popsal ve svých vzpomínkách Peter Zajac.¹² Svým způsobem své svědectví o průběhu zániku Československa zanechal i Václav Havel, byť právě jeho výpověď je značně problematická: v rozporu se skutečností totiž řekl, že na Slovensku proti rozdělení státu nikdo neprotestoval, což byl důkaz o tom, že Slováci o Československo nestojí.¹³ Proti tomuto Havlovu tvrzení protestovali organizátoři a signatáři výzvy „Za společný štát“ a „Demokraté-92“, kterým se pak V. Havel písemně omluvil.¹⁴ Ve formě výpovědí se k rozdělení státu vyjádřili také Vladimír Mečiar, Václav Klaus, Ján Čarnogurský, Zdeněk Jičínský, Ján Slota, Jan Kalvoda, Milan Kňažko a další.¹⁵ Obecně možno říci, že především práce a vzpomínky slovenských autorů mají tu vadu, že se snaží příčiny zániku Československa hledat nikoliv v samotné dynamice vývoje mnohonárodnostních států a konkrétní politické situaci v ČSFR po volbách v červnu 1992, ale kdesi v hluboké minulosti, často až v období první republiky. Velmi oblíbeným námětem slovenské memoárové literatury je proto také čechoslovakismus, Pittsburská dohoda

¹ Tamtéž, s. 45–46. Viz také Průcha, V. a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*. II. 1945–1992, Doplněk, Brno 2009, s. 995–1002.

² Dienstbier, J.: *Od snění k realitě. Vzpomínky z let 1989–1999*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1999, s. 160–161, 241–268, 373–382.

³ Pithart, P.: *Po devětaosmdesátém: kdo jsme?* Kaligram-Doplněk, Brno 1998, s. 101–194.

⁴ Mikloško, F.: *Čas stretnutí*. Archa, Bratislava 1996.

⁵ Gál, F.: *Z prvej ruky*. Archa, Bratislava 1991.

⁶ Jičínský, Z.: *Československý parlament v polistopadovém vývoji*. Nadas, Praha 1993.

⁷ Šútovec, M.: *Semióza jako politikum alebo „pomlčková vojna.“ Niektoré historické, politické a iné súvislosti jedného sporu, ktorý bol na začiatku zániku česko-slovenského štátu*. Kaligram, Bratislava 1999.

⁸ Húska, A. M.: *Svedectvo o štátotvornom príbehu. Spomínanie a rozjímanie nad slovenským a českým štátotvorným údelom*. SCM, Bratislava 2006.

⁹ Zeman, M.: *Jak jsem se mýlil v politice*. Ottovo nakladatelství, Praha 2005.

¹⁰ Schuster, R.: *Ultimátum*. Forex-Svoboda, Praha 1997.

¹¹ Kováč, M.: *Pamäti. Můj příběh občana a prezidenta*. Milanum, Dunajská Lužná 2010.

¹² Vzpomínky vycházely pod názvem *Pět roků po* v časopise *Domino efekt* od listopadu 1994 do listopadu 1995 (od čísla 47/1994 po č. 44/1995).

¹³ Havel, V.: *Prosím stručně. Rozhovory s Karlem Hvižd'adou*. Gallery, Praha 2006, s. 71: „Kdyby Slováci opravdu chtěli žít s Čechy v jednom státě, museli by se proti rozdělení státu vzbouřit, nemyslím nějakým povstáním, ale alespoň v podobě nějaké petice. Nic takového nebylo.“

¹⁴ Lánský, E. T.: *Incident s politikou*. Epoque, Praha 2007, s. 464–468. Dopis Evy Kováčové a Kataríny Zavacké Václavu Havlovi viz tamtéž, s. 469–471, Havlův omluvný dopis tamtéž, s. 472.

¹⁵ Spáčil, D. – Čechová, K.: *Jak praskaly švy*. Čas, Řitka 2011.

z roku 1918, případně ještě košický vládní program z roku 1945, ačkoliv nic z těchto dávných událostí s rozdělením Československa v roce 1992 nijak nesouvisí.

Čistě pro úplnost ještě uvádíme, že s přibližujícím se dvacátým výročím zániku Československa uspořádaly v červnu 2012 český deník *Mladá fronta Dnes* a slovenský denník *Sme* anketu o příčinách rozdělení ČSFR. Kromě obecných úvah se zde opět vyslovili i někteří účastníci událostí let 1989–1992. Škála názorů byla různá a některé z nich, především pokud jde o účastníky procesu dělení, jsou zajímavé a použitelné i jako pramen, například svědectví Františka Mikloška, který přiznal: „Hovoríť priamo o vzniku samostatného Slovenska sa politickým stranám ani iným inštitúciám nechcelo a do referenda sa nikomu nechcelo ísť.“¹ Historik Milan Zemko, v roce 1992 člen předsednictva Slovenské národní rady, jehož hlas rozhodl o odmítnutí kompromisní dohody z Milov, viděl krach Československa jednak v samotném jeho základě, jednak v nemožnosti pokračování česko-slovenské krize v podmínkách ekonomické transformace: „V rozbehnutej sociálno-ekonomickej tranzícii (?) sme si jednoducho nemohli dovoliť belgické pomery s nekonečným dohadovaním o štátoprávných otázkach.“² Anna Šabatová si zase položila otázku, proč se tento stát rozpadl. Zdůraznila, že s výjimkou Slovenské národní strany neměla žádná z relevantních politických stran v programu rozdělení státu, což plně platilo i pro vítězné ODS a HZDS. Příčinu rozdělení viděla ve vítězství české pravice, pro kterou bylo po volbách Slovensko přítežím a překážkou při organizování reformy. Společný stát podle ní nakonec v českých zemích hájily jen síly, které byly v rámci antikomunistického diskursu označeny jako protireformní, a na Slovensku zase síly, které byly v rámci slovenského národního diskursu chápány jako protislovenské.³ V odpovědi na tento článek komentátor *Sme* Peter Morvay došel k zásadně odlišnému závěru, který osobně pokládám za mnohem bližší pravdě. Především korigoval tvrzení o tom, že ODS a HZDS neměly v programu rozdělení státu. „Plán rozdelenia ODS ani HZDS naozaj v programe otvorene nepriznali, svojím „kádrovým“ programom ho však vyjadrili úplne jasne. [...] Aj v roku 1992 vedel každý, kto to chcel viesť a išiel k urnám, čo volí, ak volí Klaus a či Mečiar. Sťažovať sa na to, že sme boli podvedení, je politický mýtus zbavujúci nás zodpovednosti. Pravda je taká, že pre väčšinu českých ani slovenských voličov spoločný štát veľa neznamenal. Väčšinou síce neboli proti nemu, pre českých však bolo dôležité pokračovanie reforiem, pre slovenských skôr naopak. Zotrvanie či koniec federácie bol len vedľajším produktom tejto voľby.“⁴

Pro napsání této knihy byly všechny výše uvedené práce použity jen v omezené míře, neboť jejich využitelnost s ohledem na zaměření této knihy není velká. S ohledem na neexistenci záznamů o česko-slovenských jednáních se proto práce opírá především o výpovědi pamětníků a jejich soukromé poznámky, dále o stenografické záznamy z jednání Federálního shromáždění a obou národních rad a o dobový tisk. Velkým nedostatkem je nepřístupnost protokolů z jednání federální vlády i obou národních vlád, které by jistě mohly osvětlit některé doposud nejasné body celého procesu jednání v letech 1990–1992 a procesu dělení na podzim 1992. Některé dílčí závěry proto bude možná třeba v budoucnosti korigovat.

¹ Mikloško, F.: *Už sa nemôžeme vyhovárať*. In: *Sme*, 14. 7. 2012, s. 13.

² Zemko, M.: *Zle zapnutá česko-slovenská vesta*. *Sme*, 16. 6. 2012, s. 13.

³ Šabatová, A.: *Rozchod pre reformy. 20 rokov od rozpadu Česko-Slovenska*. *Sme*, 26. 5. 2012, s. 13.

⁴ Morvay, P.: *Čas rozpadu – čas mýtov*. *Sme*, 4. 6. 2012, s. 13.

VŠEOBECNÁ CHARAKTERISTIKA NORMALIZAČNÍHO REŽIMU

Sovětská okupace z 21. srpna 1968, nástup Gustáva Husáka do čela KSČ 17. dubna 1969, krvavé nepokoje při příležitosti prvního výročí okupace v srpnu 1969 a následná masová čistka v roce 1970 měly za následek velké otřesy v české i slovenské společnosti. Především se zcela vytratilo tradiční české a slovenské rusofilství a zpochybněna byla i samotná myšlenka uskutečnitelnosti komunismu jako technologicky vyspělé společnosti lidí nejen právně ale i sociálně rovných. Zatímco v šedesátých letech režim Antonína Novotného podle vzoru sovětského vůdce Nikity Sergejeviče Chruščova sliboval, že základy komunismu byly již vybudovány a že realizace tohoto ráje na zemi je na dosah, Brežněvovo vedení KSSS začalo naopak tvrdit, že uskutečnění komunismu bude teprve záležitostí vzdálené budoucnosti počítající se na mnoho generací. Tento postoj samozřejmě přijala i Husákova garnitura ve vedení KSČ. Takto časově vzdálený cíl ovšem těžko mohl někoho motivovat k jakýmkoliv obětím ve jménu zítřka. Husákovu stranické vedení, které se dostalo k moci s podporou Moskvy, proto nemohlo obyvatelstvu v ideové rovině nabídnout žádný přitažlivý program. Muselo se spokojit s propagováním „reálného socialismu“, přičemž tato propagace se omezovala na zdůrazňování sociální dimenze socialistického zřízení. Propaganda přesvědčovala občany, že i když v mnoha ohledech životní úroveň v Československu ještě nedosahuje parametrů rozvinutých kapitalistických států, československý občan na tom koneckonců není nijak zle a pokud jde o sociální jistoty, je na tom dokonce lépe. V tomto ohledu režim především zdůrazňoval právo na práci a plnou zaměstnanost.

Vztah obyvatelstva k systému tzv. reálného socialismu byl dost komplikovaný. Na jedné straně události let 1968–1969 v Československu stávající socialistický systém nepochybně zdiskreditovaly. Naprosto zpochybněna byla především myšlenka vedoucí úlohy KSČ, protože normalizační garnitura, teoreticky ještě stále odvozující svou legitimitu od „vítězného února“ roku 1948, se ve skutečnosti opírala jen o důsledky sovětské okupace, a byla tudíž v očích veřejnosti nelegitimní. V tomto směru byla většina společnosti příznivě nakloněna myšlence politických změn směrem k politickému pluralismu. Současně ale naprostá většina obyvatelstva i v tomto období chápala základní změny, ke kterým došlo v sociálně-ekonomické sféře v Československu po roce 1948, jako trvalé. Téměř nikdo například vážně nepochyboval státní plánované hospodářství či znárodnění výrobních prostředků a neuvažoval o jejich privatizaci. Ani myšlenka soukromého podnikání a vzniku rozsáhlejšího soukromého sektoru neměla podporu širších vrstev obyvatelstva a pozornost jí nevěnoval ani disent. Dalo

by se říci, že převážná část společnosti sice měla zásadní výhrady k stávajícím poměrům, neměla však jasno, jak by mělo Československo vlastně vypadat.

Ideologickým základem Husákova režimu se stalo odmítnutí reforem z roku 1968, které byly v oficiálním dokumentu s názvem „Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ“ schváleném na zasedání ÚV KSČ 10.–11. prosince 1970 označeny za „revizionistické“.¹ Lpění na „Poučení“ současně znamenalo, že jakýkoliv případný další reformní pohyb v KSČ byl již předem odsouzen. Proto řešení, které vedení po zbavení se skutečných či potenciálních odpůrců v letech 1969–1971 přijalo, bylo čistě pragmatické. Spočívalo v oddělení formálně stanovených konečných cílů od každodenní politiky. V čistě teoretické rovině zůstalo konečným cílem politiky KSČ vedené Gustávem Husákem (1913–1991) i nadále vybudování „beztrždní komunistické společnosti“. O správnosti tohoto programu mělo být obyvatelstvo přesvědčováno ideologicky, tj. na občany mělo být neustále působeno v duchu filozofie marxismu-leninismu, která „vědecky“ existenci příští komunistické společnosti zdůvodňovala. V praxi však režim nežádal, aby občané podobné utopii skutečně věřili. Stačilo, jestliže s programem vyjadřovali pasivní a občas verbální souhlas, anebo proti němu alespoň otevřeně nevystupovali. Výměnou byl režim připraven zajistit obyvatelstvu slušnou životní úroveň, a to nikoliv až „v delším časovém horizontu“ příští komunistické společnosti, jak to sliboval v padesátých letech, ale už v přítomnosti, tj. v reálném čase. Skutečné názory obyvatelstva na komunismus vedení KSČ příliš nezajímaly. Je ostatně zřejmé, že v komunistické ideály nevěřila ani naprostá většina členů KSČ. Pro mnoho nových členů, přijatých po masových čistkách roku 1970, byla stranická legitimace pouhou „živnostenskou knížkou“ potřebnou k výkonu povolání, respektive řídicí funkce. Na rozdíl od šedesátých let byla stranická masa pasivní, což ostatně normalizačnímu vedení do značné míry vyhovovalo.²

Nutno říci, že výše uvedená politika „sociální dohody“ se z hlediska komunistického vedení ukázala jako funkční, protože většina obyvatelstva na tuto „dohodu“ mlčky přistoupila. Většina občanů se přestala o veřejné dění zajímat a stáhla se do soukromého života, který byl na rozdíl od padesátých let ponechán mimo zásahy komunistického režimu. Je ostatně třeba si uvědomit, že i v zavedených demokraciích se většina obyvatel vyjma voleb ve veřejném životě rovněž zpravidla nijak zvlášť neangažuje. Mnoho lidí v Československu chápalo tuto „pasivní rezistenci“ i jako určitý výraz protestu proti režimu. To byl ovšem omyl: přes výzvy KSČ k zapojení se občanů do veřejného života totiž režim naopak pasivitu obyvatelstva podporoval. Pro intelektuální vrstvy, umělce a tvůrčí inteligenci, zejména humanitní, byl pochopitelně normalizační režim těžko přijatelný, protože jim nedával prakticky žádnou možnost tvůrčí seberealizace. Komunistický režim si byl ovšem vědom, že početně tvoří tyto skupiny obyvatelstva zvládnutelnou menšinu, a že pro stabilitu systému proto postačí, budou-li alespoň neutralizovány vrstvy dělnictva, družstevních rolníků a technické inteligence. Protože prakticky každý občan komunistického státu byl při neexistenci soukromého sektoru svým způsobem státním zaměstnancem, nebyla neutralizace uvedených vrstev příliš

¹ Text „Poučení“ byl poprvé publikován v tisku 14. ledna 1971 a pak ve formě brožury v české i slovenské verzi – viz *Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSČ*. Bratislava 1971. Brožura pak byla opakovaně vydávána i v dalších letech. Srv. Lipoid, J.: *Jak se KSČ (ne)poučila a utáhla šrouby*. In: *Mladá fronta Dnes*, 11. 12. 2000, s. 1, 4.

² Šimečka, M.: *Obnovenie poriadku*. Archa, Bratislava 1990, s. 35.

těžká, pokud existovaly ekonomické stimuly. Jestliže režim ve své propagandě tvrdil, že jeho vláda je vládou „dělníků a družstevních rolníků“, pak měl do určité míry pravdu. Ani uvedené sociální skupiny sice neměly žádný podíl na politické moci, ale na druhé straně byly svým způsobem sociálními opatřeními komunistických vlád preferovány, či přesněji řečeno: korumpovány. V Československu byly uvedené skupiny skutečně neutralizovány, a i když ani ony režim přímo nepodporovaly, nestaly se základnou opozice proti němu, jako tomu bylo v osmdesátých letech v sousedním Polsku. To současně znamenalo, že opozice byla omezena na intelektuální kruhy, byla početně slabá a režim prakticky až do konce osmdesátých let neohrožovala.

Uvedený systém mohl fungovat jen tehdy, byl-li izolován od okolního světa, respektive od těch zemí, které měly jakkoliv odlišný systém. Ačkoliv oficiálně komunistický režim propagoval internacionalismus a přátelství mezi národy, praxe byla jiná. Režim měl pochopitelně úzké styky s ostatními komunistickými diktaturami, a především se Sovětským svazem, bez jehož podpory by ostatně normalizační garnitura nemohla vůbec přijít k moci. Jinak však styky s cizinou měly být pokud možno omezeny na kontakty institucí pod státní kontrolou. Styky neoficiální a soukromé s občany a institucemi v nesocialistických státech byly nejruznějšími administrativními zásahy znesnadňovány a někdy i přímo znemožňovány. Od podzimu 1969 se cestování na Západ ze soukromých a turistických důvodů stalo pro československé občany prakticky nemožným.¹ Pro cizince z „kapitalistického zahraničí“ byla zavedena vedle vízového režimu ještě celá řada dalších restriktivních opatření, jako například povinná směna peněz v nevýhodném kursu či povinnost policejně se hlásit při ubytování v soukromí.² Rovněž svobodná výměna informací byla znemožňována, což v praxi znamenalo zákaz dovozu jakýchkoliv knih, časopisů, filmů či jiných nosičů informací, pokud obsahovaly informace jsoucí v rozporu s oficiální marxisticko-leninskou ideologií. Režim neměl zájem ani na kontaktech mezi vlastními občany a obyvateli či institucemi v ostatních tzv. socialistických zemích, pokud se tam politické či hospodářské poměry jakkoliv odlišovaly od československých. Proto bylo omezeno například cestování do Jugoslávie a v osmdesátých letech rovněž do Polska a do Maďarska.³ Internacionalismus v podání komunistického vedení znamenal nikoliv přátelství mezi lidmi různých národů, ale přátelství příslušníků vládnoucích komunistických elit.

ČESKO-SLOVENSKÉ VZTAHY V OBDOBÍ NORMALIZACE

Přes fráze o internacionalismu a přátelství mezi národy bylo šíření nacionalismu a nedůvěry vůči příslušníkům národů žijících *mimo* sovětský blok běžným rysem politické propagandy vedení komunistických států. Ve všech těchto státech se komunisté prohlašovali za nejlepší vlastence a dědice nejlepších národních tradic.⁴ Jestliže bolševická revoluce v Rusku v roce 1917 vítězila ještě pod heslem světové revoluce,

¹ Rychlík, J.: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989*. ÚSD AV ČR, Praha 2007, s. 84–95.

² Národní archiv České republiky (NA ČR), f. úřad vlády ČSSR, usnesení vlády ČSSR č. 271/1972 z 12. 10. 1972.

³ Rychlík, J.: *Cestování...*, s. 96–108. Srv. *Maďarsko. Průvodce*. Olympia, Praha 1988, s. 46.

⁴ Nejedlý, Z.: *Komunisté – dědici velikých tradic českého národa*. 4. vyd., Praha 1951.

kteřá odstraní hranice států a národnostní protiklady v duchu Marxovy myšlenky že „proletariát nemá vlast“, pak nástup komunismu po roce 1945 v zemích východní Evropy a Asie byl naopak zaváděn pod heslem vlastenectví, nezávislosti a národní jednoty na půdě jednotlivých států. To se projevilo i v názvu komunisty ovládaných politických koalic působících jako převodové páky ustavovaných komunistických diktatur: Národní fronta v Československu, Fronta národní jednoty (*Fronta jedności narodu*) v Polsku, Vlastenecká fronta (*Otečestven front*) v Bulharsku, Vlastenecká lidová fronta v Maďarsku (původně Maďarská fronta) atd. V případě mnohonárodnostních států byl ovšem tento přístup poněkud komplikovaný, protože odvolávání se na tradice jednoho národa mohlo lehce být ostatními národy chápáno negativně a vést k destabilizaci situace.

V zásadě je možné říci, že v uspořádání mnohonárodních socialistických (komunistických¹) států existovala dvě řešení. První se uplatnilo v SSSR. Tento stát vznikl formálně 30. prosince 1922 na základě dohody čtyř socialistických sovětských republik – Ruské, Ukrajinské, Běloruské a Zakavkazské –, z nichž Ruská byla sama federativním útvarem složeným z deseti autonomních republik a jedenácti autonomních národnostních oblastí.² SSSR byl tehdy chápán jako zárodek celoevropské a potom i celosvětové federace socialistických republik a proto v názvu státu nefiguroval název žádného národa či jazykově-etnické skupiny. Sovětská ústava z roku 1924 přímo obsahovala článek o tom, že „přístup do Svazu je volný pro všechny socialistické sovětské republiky jak existující, tak ty, které v budoucnu mají vzniknout.“³ Počet svazových republik se sice v dalších letech skutečně rozšiřoval, avšak buď jako důsledek administrativních reforem (rozdělením Zakavkazské republiky na tři svazové republiky a ustavením nových republik v sovětské střední Asii), anebo jako důsledek anexe baltských států (Litvy, Lotyšska a Estonska) v létě 1940. Početní převaha Rusů nad ostatními národy a zcela zjevná kontinuita SSSR s někdejší ruským státem byla ale bez ohledu na všechny tyto změny natolik zřejmá, že SSSR mohl být budován na ruských národních tradicích. SSSR byl vlastně jen novou formou Ruska, byť je nesporné, že na rozdíl od Ruska carského dostaly neruské národy v SSSR možnost vlastního kulturního rozvoje a dokonce i určitou formu národní státnosti v podobě svazové nebo alespoň autonomní republiky. Rusové, stejně jako okolní svět, také SSSR skutečně chápali jen jako modifikované Rusko. Po různých experimentech v oblasti národnostní politiky ve dvacátých letech, kdy docházelo často k vydatné podpoře procesů formování neruských národů, byl od poloviny třicátých let a především potom za druhé světové války tento proces opuštěn a nahrazen naopak posilováním ruských národních a imperiálních tradic u Rusů a upevňováním vědomí osudové spojitosti

¹ Komunisté označovali režimy (resp. systémy) nastolené po druhé světové válce jako „lidově-demokratické“, přičemž vyšší formou lidově-demokratického státu byl stát socialistický. Pojem „komunistický režim“ či „komunistický stát“ samotní komunisté nepoužívali, protože komunismus (ve formě zcela beztrždní společnosti lidí sociálně rovných) měl být nastolen teprve v budoucnosti a pojem „komunistický stát“ byl vlastně z hlediska marxisticko-leninské teorie protimluvem, protože v komunismu měl stát „odumřít“. Státy a režimy, které komunisté nazývali socialistickými, nazývali západní politici a politologové komunistickými a tuto terminologii převzali po roce 1989 v zásadě i historici, politologové a politici ve východní Evropě. V této knize používáme pojmy „socialistický stát“ respektive „socialistický režim“ a „komunistický stát“ (resp. komunistický režim) jako synonymní.

² *Dějiny novověku IV*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1973, s. 153.

³ Ottův slovník naučný nové doby, díl VI, sv. 1, Praha 1940, s. 539 (2. vydání – reprint, Argo-Paseka, Praha 2003).

s ruským (bráno historicky) a sovětským (bráno do budoucnosti) státem u ostatních národů SSSR. Formální zmínka o právu všech socialistických republik na světě na přistoupení k SSSR byla vypuštěna ze Stalinovy ústavy z 5. prosince 1936.¹ Oficiální dějiny SSSR, vyučované v sovětských školách, byly vlastně dějinami Ruska, u dějin ostatních národů Sovětského svazu byly úmyslně a často zcela uměle a neorganicky zvýrazňovány ty momenty jejich historie, které „dokazovaly“ jejich osudovou spjatost s Ruskem. Nové pojetí SSSR jako ruského státu, ve kterém ale našly své místo i jiné národy spjaté s Ruskem a spojené myšlenkou socialismu, se projevilo i v první strofě nové sovětské státní hymny, která na jaře 1944 nahradila doposud používanou Internacionálu, tedy píseň původně francouzskou: „Kol Rusi veliké teď republik volných zní jednoty na věky svobodný hlas.“²

SSSR neměl kromě komunistické ideologie žádnou nosnou ideu, která by mohla spojoval jeho národy. Samotný fakt, že i většina neruských národů sovětského státu náležela už před rokem 1917 k ruské říši, nepůsobil integračně. Systém mohl proto fungovat jedině dokud existovala komunistická diktatura. Jejmu fungování byla přizpůsobena také organizace a struktura Všesvazové komunistické strany (bolševiků), v roce 1952 přejmenované na Komunistickou stranu SSSR. Fungování spočívalo na tzv. demokratickém centralismu, tj. bezpodmínečném podřízení nižších složek vyšším. Jednotlivé republiky měly své vlastní strany, avšak ty byly pouze územními organizacemi KSSS na úrovni republik. Neexistovala naproti tomu Komunistická strana Ruska, kterou nahrazovala přímo organizace KSSS na území Ruské federace. Již tím byla dána superiorita centra a s ním se identifikovavších ruských komunistů nad ostatními komunistickými organizacemi. Ta neruská etnika, která byla již plně konstituována jako svébytné politické národy, považovala v principu samotnou existenci SSSR za nástroj ruské nadvlády na sebou. Oslabení komunistického systému v SSSR koncem osmdesátých let vedlo proto zcela zákonitě téměř okamžitě k rozpadu celého mnohonárodnostního státu.

Druhý model se uplatnil v Jugoslávii. Jugoslávie vznikla v roce 1918 jako „Království Srbů, Chorvatů a Slovinců“, samotný název „Jugoslávie“ byl zaveden teprve v roce 1929. Zakladatelskou myšlenkou nového státu se stala jihoslovanská idea, tedy myšlenka jazykové a kulturní blízkosti Srbů, Chorvatů a Slovinců. Už v meziválečném období se ukázalo, že tato jednotka je pouhou fikcí, protože jednotlivé národy Jugoslávie měly zcela rozdílný historický a kulturní vývoj, který jazyková blízkost nemohla překlenout. Nová Jugoslávie byla nadto vnímána doma i v zahraničí spíše jako rozšířené Srbsko, což ale samozřejmě mohlo vyhovovat jedině Srbům. Národnostní rozpory ve značné míře přispěly k rychlé porážce jugoslávské armády po německé invazi v dubnu 1941 a vedly také k velkým bratrovražedným bojům především mezi Srby a Chorvaty. V roce 1945 se komunistům podařilo Jugoslávii obnovit, a to na nových základech. Josip Broz-Tito založil novou Jugoslávii na myšlence socialistické federace, ve které by se jednotlivé národy vzájemně vyrovnávaly. V podmínkách Jugoslávie byl na rozdíl od SSSR takovýto postup možný. Srbsko sice tvořilo největší a nejsilnější součást a historické jádro Jugoslávie a Srbové byli v rámci jugoslávského

¹ Tamtéž.

² V ruském originále: Союз нерушимый республик свободных сплотила навеки Великая Русь. Použitý český text je uměleckým překladem Jiřího Taufera.

státu nejpočetnější, avšak ostatní národy byly natolik početné a jejich republiky často natolik hospodářsky silné, že nový stát prostě už nebyl pouhým „velkým Srbskem“. Tito kromě toho úmyslně Srbsko oslabil: oddělil od něj Makedonii a Černou Horu, ze kterých vznikly samostatné federativní republiky, a přímo v jeho rámci zřídil dvě autonomní oblasti – Kosovo s převahou albánského obyvatelstva a Vojvodinu, kde vedle Srbů žili také Maďaři a Slováci. Jednotlivé národy mohly plně pěstovat své národní dějiny i kulturu, přičemž nebyly zastírány ani jejich vzájemné konflikty – v minulosti. Dějiny Jugoslávie nebyly nikdy v Titově éře redukovány na dějiny Srbska. Stát ovšem okamžitě tvrdě zasahoval, jakmile se domníval, že je národní aspekt předimenzován a ohrožuje, respektive mohl by ohrožit národnostní rovnováhu ve státě. Používání jakékoliv národní ideologie vzniklé v 19. století (včetně srbské), a zejména jakéhokoliv národního či národotvorného mýtu jako základu budování vlastní národní státnosti bylo zavrženo a zakázáno a podobné pokusy byly přísně trestány.¹ Jednotlivé národy měly své vlastní komunistické strany sdružené ve Svaz komunistů Jugoslávie (SKJ), přičemž Komunistická strana Srbska nebyla nijak privilegovaná na úkor ostatních republikových komunistických stran. Z tohoto hlediska vlastně SKJ do jisté míry vybočoval z principu tzv. demokratického centralismu. Formálně i právně byly nejen republiky, ale i jednotlivé komunistické strany vůči sobě zcela rovnoprávné, a nikoliv vzájemně podřízené.

Ani Jugoslávie ovšem neměla dostatečně silnou společnou nosnou ideu, protože myšlenka integrálního jihoslovanství, podle které by všichni Slované v Jugoslávii byli především Jugoslávci, se neujala. Jugoslávie mohla jako federativní stát existovat jen pokud zde působila jednotící síla uvnitř i z vnějšku. Vnitřním jednotícím faktorem byl nepochybně sám Tito, který dokázal svou autoritou a obratnou politikou po více než třicet let udržovat národnostní tlaky ve vzájemné rovnováze, vnějším tlakem pak obava jugoslávských národů z možné sovětské invaze, která se jevila především v prvních letech po roztržce mezi Jugoslávií a SSSR v roce 1948 vysoce pravděpodobná. Jugoslávie, ač socialistický stát, byla v letech studené války „územím nikoho“, přičemž na udržení tohoto statutu měly zájem jak USA tak SSSR. S koncem studené války obavy ze sovětské invaze odpadly, když už dříve s Titovou smrtí v roce 1980 přestal působit i vnitřní konsolidační faktor. Jednotlivé národy (včetně srbského) se začaly pokládat v Jugoslávii za režimem utiskované,² což nakonec vedlo v devadesátých letech k občanské válce a zániku jihoslovanského státu.

Československo v poválečné historii kombinovalo prvky sovětského i jugoslávského uspořádání, přičemž vznik federace v roce 1968 znamenal, pokud jde o procentuální podíl obou modelů, výrazný předěl. V období 1948–1967 jednoznačně převažovaly prvky sovětského modelu. Vztah KSČ vůči KSS byl stejný, jako vztah KSSS vůči republikovým stranám v SSSR. Přes oficiální uznání Slováků za svébytný národ bylo Československo vlastně chápáno jako pokračování někdejšího středověkého českého státu, rozšířeného o Slovensko. Významné momenty českých dějin, jako například husitství či stavovské povstání 1618–1620, byly uměle implantovány i do slovenské historie, a to bez ohledu na to, že pro ni ve skutečnosti měly buď jen zcela okrajový

¹ Podrobněji k tomu viz: Šesták, M. – Teichman, M. – Havlíková, L. – Hladký, L. – Pelikán, J.: *Dějiny jihoslovanských zemí*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1998, s. 498–499.

² Tamtéž, s. 543–546.

nebo dokonce vůbec žádný význam. Naproti tomu důležité okamžiky slovenských dějin, jako například hnutí štúrovců či slovenské povstání 1848/1849 byly označovány za marginální, anebo byly úmyslně dezinterpretovány. Ve vztazích mezi Čechy a Slováky byly zdůrazňovány jen momenty spolupráce, zatímco rozpory a konflikty byly zamlčovány či bagatelizovány. Z uvedeného důvodu například došlo k pokroucení výkladu dějin Slovenského národního povstání a k označování jakýchkoliv projevů slovenské svébytnosti za „buržoazní nacionalismus“. Uvedená politika vedla u slovenské veřejnosti k pocitu frustrace a nakonec vyvolala odpor, který byl mimo jiné rozbuškou ke smetení Novotného diktatury a počátku reformního hnutí v roce 1968.¹

Ačkoliv Husákova normalizace vycházela právě z negace reformního hnutí 1968–1969, byla současně i jakýmsi jeho „vedlejším produktem“. V oblasti národnostní politiky proto normalizace neznamenal návrat k poměrům za Gottwalda či Novotného, ale došlo k posunu směrem k jugoslávskému modelu. Vztah KSČ ku KSS se ani za normalizace nezměnil a v tomto směru tedy přetrvával plně sovětský model. Ke změnám nicméně došlo v oblasti důrazu na vlastní národní identitu a dějiny. Na jedné straně nebyly činěny překážky pro studium českých a slovenských národních dějin a národní kultury a nebylo ani zastíráno, že česko-slovenské vztahy nebyly v minulosti vždy harmonické. Částečně se dokonce uznávala možnost, že vývoj Čechů a Slováků nemusel vést ke vzniku společného státu, což explicitně znamenalo, že tento stát nemusí nutně trvat ani v budoucnosti. Současně ale státní moc ostře vystupovala proti jakýmkoliv pokusům vyzdvihovat ta období národních dějin, která by mohla být u části druhého národa vnímána negativně a přispět tak potenciálně k rozpadu státu. V České republice státní a stranické orgány vystupovaly proti přílišnému zvýrazňování významu první Československé republiky, a především vystoupily proti „projevům masarykismu“. Tajnou směrnicí Ministerstva kultury České socialistické republiky z 31. května 1972 byly z veřejných knihoven jako „závadné“ vyřazeny publikace „revizionistické, propagující kapitalistický řád, předmnichovskou republiku, buržoazně politické a filozofické směry, spisy teoretiků pravicové sociální demokracie, T. G. Masaryka, Edvarda Beneše a legionářská literatura“.² Půjčovat tyto publikace směly pouze knihovny mající tzv. oddělení zvláštních fondů, a to jen prezenčně a na zvláštní povolení.³ Stranické vedení odmítalo první republiku nejen z toho důvodu, že šlo o stát demokratický a kapitalistický, ale také proto, že se obávalo možné negativní reakce na Slovensku. Tam totiž přinejmenším u části obyvatelstva nebyla první republika přijímána zdaleka tak nadšeně, a rovněž postoj k T. G. Masarykovi, o E. Benešovi ani nemluvě, byl mnohem rezervovanější. Na druhé straně na Slovensku nebyla tolerována jakákoliv adorace osobnosti Andreje Hlinky či ľudáckého státu z let 1939–1945, nemluvě už vůbec o osobě Jozefa Tisa,⁴ a to opět nikoliv jen proto,

¹ Podrobněji viz Rychlík, J.: *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914–1992*. Vyšehrad, Praha 2012, s. 106–109, s. 444–456, Hudek, A.: *Najpolitickéjšia veda. Slovenská historiografia v rokoch 1948–1968*. HÚ SAV, Bratislava 2010, s. 190–203.

² Viz Směrnice Ministerstva kultury ČSR č. j. 9695/72, § 1, odst. 2 – příloha – pokyny. Osobní archiv autora.

³ Zvláštní fondy byly zřízeny usnesením vlády z 8. 10. 1958 č. 916. Porovnej Tomášek, D.: *Pozor, cenzurováno*. Vydavatelství a nakladatelství MV ČR, Praha 1994, s. 154–155.

⁴ Směrnice MK ČSR č. j. 969/72 chápala ľudáckou literaturu jako fašistickou. Takováto literatura byla podle § 1 odst. 1 považována za „protistátní tiskoviny“ (a nikoliv tedy pouze za „závadnou“ literaturu), což znamenalo, že její rozšiřování jakýmkoliv způsobem mohlo být považováno za trestný čin. Příslušnou směrnicí Ministerstva kultury SSR jsem neměl k dispozici, dá se však předpokládat, že byla obsahově shodná se směrnicí MK ČSR.

protože šlo o hnutí a osoby pro komunisty ideologicky i politicky nepřijatelné, ale i z toho důvodu, že jak ľudácký stát, tak činnost ľudáckých politiků chápali Češi jako protičeské. Přísně bylo dbáno na to, aby se neotevíraly žádné otázky v přítomnosti či v minulosti, které by mohly narušit česko-slovenský poměr.¹

Otázka národních ideologií měla i svou mezinárodní dimenzi. Šlo o to, jaký vztah zaujmout ke konfliktům, které se v minulosti odehrály mezi Čechy a Němci a Slováky a Maďary. V prvním případě byl v Československu šířen protiněmecký nacionalismus, opírající se o stále ještě poměrně živou vzpomínku na nacistickou okupaci. Stejnou politiku „obranu národních zájmů proti německému revanšismu“ provádělo vedle Československa po dlouhou dobu s relativním úspěchem také Polsko. Problémem byla ovšem skutečnost, že v sousedství Československa existovaly dva německé státy: komunistická Německá demokratická republika (NDR), která byla stejně jako Československo členem Varšavského paktu a Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP), a demokratická Spolková republika Německa, která byla naopak členem NATO a Evropského společenství (ES). SRN byla proto vydávána za jakýsi zdroj nebezpečí pro samotnou existenci Československa, zatímco komunistická NDR byla naopak prezentována coby mírumilovný spojenec, který se již dávno vyrovnal s fašistickou minulostí. Obavy z revanšismu Německa a zejména z návratu sudetských Němců skutečně do určité míry upevňovaly postavení komunistického režimu na nacionální základně. Protiněmecká nacionální základna však – na rozdíl od Polska – nemohla upevnit Československo, a ve svých důsledcích je naopak oslabovala. Tato báze mohla totiž být nacionálně pouze česká, protože pro Slovensko byla otázka německé menšiny v minulosti jen okrajovou záležitostí. I když pohled na Německo byl na Slovensku rovněž ovlivněn určitou historickou zátěží druhé světové války, německý problém zde byl každopádně vnímán odlišně od českých zemí. Problémem Slovenska byla historicky maďarská otázka. Ačkoliv Československo a Maďarsko byly členy RVHP a spojenci ve Varšavské dohodě, a ačkoliv Maďarsko již mírovou smlouvou z roku 1947 rezignovalo na jakékoliv teritoriální požadavky, na Slovensku mezi obyvatelstvem stále přetrvávaly obavy z maďarské menšiny. U nemalé části Slováků panovalo přesvědčení, že čeká jen na příhodný okamžik, aby se odtrhla a připojila jižní Slovensko k Maďarsku. Tyto obavy nebyly příliš opodstatněné, nicméně maďarská otázka byla v komunistickém období pro Československo obecně a pro Slovensko zvláště mnohem komplikovanějším problémem, než by se zdálo. Československé velvyslanectví v Budapešti ostatně velmi pozorně monitorovalo články v maďarském

¹ Pisatel této knihy měl možnost sám se o tom přesvědčit na konkrétním případě. V období přestavby, kdy se poněkud uvolnila cenzura, jsem napsal obsáhlejší studii o postavení Čechů na Slovensku v letech 1938–1945. Vyšla nejprve v podobě interního tisku Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV a po přepracování jsem ji nabídl Československému časopisu historickému (ČsČH). Redakce ji odmítla s vysvětlením, že obsah by se mohl dotknout Slováků. Přeložil jsem potom studii do slovenštiny a nabídl ji redakci Historického časopisu (HČ), který ji přijal bez výhrad. Vyšla ještě před „sametovou revolucí“. Viz Rychlík, J.: *České obyvatelstvo na Slovensku v letech 1938–1945 se zvláštním zřetelem na postavení soukromých zaměstnanců*. In: *Češi na Slovensku*, Praha 1988, vnitřní publikace ÚEF ČSAV, sv. 6/2, č. 8/1988, s. 19–36, týž: *K otázce postavení českého obyvatelstva na Slovensku v letech 1938–1945*. In: HČ, 37, 1989, č. 3, s. 403–424. Na základě zjištění, že Historický časopis moji práci přijal, pak redakce Slovanských historických studií (SHS) a Československého časopisu historického již bez námitek přijaly mé dvě další studie na uvedené téma, které ovšem vyšly až v roce 1990 – viz Rychlík, J.: *České obyvatelstvo na Slovensku 1938–1945*. In: SHS, 17, 1990, s. 173–185. týž: *K postavení slovenského obyvatelstva v Čechách a na Moravě*. In: ČsČH, 88, 1990, č. 5, 683–704.

tisku, pokud se týkaly kritiky postavení maďarské menšiny v sousedních státech, na prvním místě samozřejmě v Československu.¹

Problematicčnost využití nacionální rétoriky v sedmdesátých a osmdesátých letech u nás vysvitne, porovnáme-li Československo normalizačního období s Ceaușescovým Rumunskem. I když byl Ceaușescův režim ve všech směrech mnohem represivnější než Husákův, stojí za to porovnat u obou států právě „maďarský faktor“. Diktatura Nicolae Ceaușesca v Rumunsku byla v sedmdesátých a osmdesátých letech ideologicky upevňována především na rumunském nacionalismu, jehož osten byl namířen v první řadě proti sedmihradským Maďarům. Ti byli nakonec nejen zbaveni prakticky všech menšinových práv, ale byl učiněn i pokus o jejich rozptýlení pomocí plánu na likvidaci řady maďarských vesnic a přesídlení obyvatelstva do měst.² Tato politika ve druhé polovině osmdesátých let už vyvolávala otevřené protesty Budapešti, což zase upevňovalo komunistický režim v Maďarsku, který se tak mohl prezentovat jako ochránce národních zájmů. Vůbec přitom nevadilo, že Maďarsko a Rumunsko byly – stejně jako Maďarsko a Československo – členy RVHP a spojenci ve Varšavském paktu. Od konce roku 1988 se maďarsko-rumunské vztahy prudce zhoršily.³ Pokud ale přestřelky mezi Budapeští a Bukureští nepřesáhly snesitelnou mez a nezačaly ohrožovat stabilitu v regionu, Moskva proti nim razantněji nevystupovala, ba dá se říci, že jí takový stav vyhovoval, protože mohla hrát úlohu arbitra. V případě vztahu Československa a Maďarska nebylo však možné hrát protimaďarskou kartou a „rumunský model“ nebyl použitelný. Podporování protimaďarských nálad by posílilo pouze slovenský nacionalismus a ten by se nakonec obrátil nejen proti Maďarům, ale i proti Čechům, jak se to ostatně také skutečně stalo po roce 1990. Kromě toho maďarská menšina byla dobře zorganizovaná a jakýkoliv tlak proti ní by vyvolal okamžitou reakci. Při naprosté rozptýlenosti a bezvýznamnosti německé menšiny⁴ a početní slabosti polské⁵ a ukrajinské respektive rusínské⁶ menšiny byli totiž slovenští Maďaři jakýmsi třetím faktorem národnostní politiky, se kterým se muselo počítat. V řadách KSS byli samozřejmě i Maďaři a maďarští komunisté tvořili součást hospodářských a politických elit jižního Slovenska. I maďarští členové strany byli ovšem logicky nejprve Maďary a pak teprve komunisty. Všechny maďarské vlády od konce první světové války se snažily nějakým způsobem vystupovat jménem „všech Maďarů“, tj. i jménem početných maďarských menšin v sousedních státech. Kádárův komunistický režim a tím více pak vlády po Kádárově odchodu z aktivní politiky v této tradici pokračovaly. Opozice proti komunistickému režimu měla v řadách maďarské

¹ Archiv Ministerstva zahraničních věcí (AMZV) ČR, f. Teritoriální odbor – tajné spisy (TO-T), 2 TO, Maďarsko 1980–1989, k. 2, č. 053/88-Cho z 1. 2. 1988, č. 056/88-Sza z 1. 2. 1988.

² Treptow K. W. a kol.: *Dějiny Rumunska*. NLN, Praha 2000, s. 368.

³ AMZV ČR, f. TO-T, Maďarsko 1980–89, k. 2, čj. 0518/88-Bo, Po z 11. 11. 1988.

⁴ K vývoji německé menšiny viz Staněk, T.: *K současnému postavení německé menšiny v České republice*. In: *Národnostní menšiny a majoritní společnost v České republice a v zemích střední Evropy v 90. letech 20. století*. Slezský ústav, Opava 1998, s. 88–89.

⁵ K vývoji polské menšiny viz Borák, M.: *Z historie Poláků v České republice*. In: Sokolová, G. – Hernová, Š. – Šrajerová, O. (eds.): *Češi, Slováci a Poláci na Těšínsku a jejich vzájemné vztahy*. Slezský ústav Opava, 1997, s. 28–29.

⁶ Konečný, S.: *Rusíni na Slovensku a jazyková otázka v současnosti*. In: *Národnostní menšiny a majoritní společnost...*, s. 176–177.

menšiny rovněž svůj nacionální moment, který se v druhé polovině osmdesátých let ještě zvýraznil. Ve druhé polovině sedmdesátých let vznikl Výbor na ochranu práv maďarské menšiny.¹ Frakce vedená Miklósem Durayem byla orientována nejen demokraticky, ale i výrazně nacionálně, a měla proto přes svůj vyhraněně protikomunistický charakter určitou omezenou podporu oficiálních míst v Budapešti, která například po Durayově zatčení údajně neoficiálně intervenovala u Husáka za jeho propuštění. Režim si možného konfliktu na jižním Slovensku byl vědom. Menšinová práva nebyla *de iure* omezena, neboť ústavní zákon č. 144/1968 Sb. o právech národnostních menšin, schválený současně s ústavním zákonem o československé federaci, zůstal v platnosti. *De facto* se uplatňovala *kulturní a jazyková* práva menšin. Ovšem, možnosti naplnění *politických* práv menšin bránil nedemokratický režim. Opoziční skupiny působící mezi maďarskou menšinou se poměrně výrazně aktivizovaly koncem osmdesátých let v souvislosti s politickými změnami v sousedním Maďarsku. Maďarská opozice na Slovensku zveřejnila 20. října 1988 vlastní memorandum vyzývající slovenské Maďary k boji za občanská i menšinová práva. Memorandum, které podepsalo 266 osob², vyvolalo značné obavy oficiálních míst v Bratislavě i v Praze, ale bylo rozpačitě přijato i slovenským disentem. Režim na memorandum sice nijak nereagoval, ale potvrdil ve vedení KSS i KSČ poznání, že využívání širší nacionální protimaďarské platformy na Slovensku pro komunistický režim nepřichází v úvahu.

S vytvořením konstrukce, o kterou by se mohlo trvale, nebo alespoň dlouhodobě opírat soužití Čechů a Slováků, měl normalizační režim velké problémy. Oficiální státní ideologie marxismu-leninismu nijak spojení Čechů a Slováků nezdůvodňovala, ani nevysvětlovala. Bylo zřejmé, že stejně jako federalizované komunistické Československo by mohly existovat samostatně i komunistická Česká republika a komunistická Slovenská republika. Sám Husák si velmi dobře uvědomoval, že československý stát, má-li se udržet, potřebuje nějakou jednotnou ideu, která by opravňovala jeho existenci. Myšlenka jednotného československého národa z doby I. republiky byla samozřejmě nejen dávno mrtvá, ale s ohledem na Husákovu minulost i naprosto nepřijatelná. Nemyslitelné bylo i oživení Novotného myšlenky postupného „splývání“ českého a slovenského národa.³ Protože předsednictvo ÚV KSČ nebylo schopno vymyslet žádnou nosnou konstrukci, byl nakonec zvolen pragmatický přístup spočívající na známé jezuitské zásadě *quietur non movere*, tedy: „co je v klidu, s tím nehýbat“. Stejná politika byla uplatňována i vůči všem národnostním menšinám.

Výše uvedená koncepce vyžadovala i novou „korekci“ výkladu nových a nejnovějších dějin česko-slovenských vztahů. V podání oficiálních historiků normalizačního období⁴ vypadal tento vývoj v letech 1918–1970 následovně: vznik Československa

¹ Magdalena Kołodziej uvádí jako rok vzniku 1987, což je nepochybně tisková chyba. Správně má být zřejmě 1978, což je také datum, které ve svém posudku na tuto práci uvedl Juraj Marušák (posudek v mém osobním archivu). Výbor vznikl jako protest proti rozšiřování výuky slovenštiny na maďarských školách. Viz též Kołodziej, M.: *Od Praskiej Wiosny do Aksamitowej Rewolucji. Opór społeczny i opozycja w Czechosłowacji w latach 1968–1989. – zarys problematiki*. In: Kamiński, Ł. (red.): *Studia i materiały z dziejów opozycji i oporu społecznego*. Tom I, Wrocław 1998, s. 105.

² *Dějiny Slovenska. Dátumy, udalosti, osobnosti*. Slovart Bratislava-Libří Praha 2007, s. 668.

³ Rychlík, II., dok. 27, s. 484–486.

⁴ Profilujícím slovenským historikem se stal především Viliam Plevza, někdejší tajemník Husákovy ústavně-právní komise pro přípravu federace z roku 1968. Uvedená koncepce dějin česko-slovenských vztahů viz v jeho pracích: *Československá štátnosť a slovenská otázka v politike KSČ*. Práca, Bratislava 1971, *Národ-*

v roce 1918 byl sice důležitou událostí pro Čechy a Slováky, avšak vinou českých buržoazních politiků (především T. G. Masaryka a E. Beneše), prosazujících neživotný čechoslovakismus, nebyla realizována správná politika v česko-slovenských vztazích, čehož zneužili lůdáci ke zničení Československa. Jedině KSČ prosazovala od počátku spravedlivé řešení česko-slovenské otázky, byť i ona se dopustila „některých chyb“. V roce 1944 se slovenští komunisté pokusili prosadit program federace, kterou požadovali již během Slovenského národního povstání. Vítězství socialismu v roce 1948 otevřelo cestu ke spravedlivému řešení česko-slovenské otázky, avšak opět „v důsledku některých chyb“ se spravedlivé řešení muselo odložit. „Chyb“ zneužila v roce 1968 pravice k útoku na socialismus, a tak teprve konsolidace poměrů umožnila otázku spravedlivě řešit. Normalizační federace byla vydávána za ono spravedlivé řešení česko-slovenské otázky, především ale za výsledek správné marxisticko-leninské politiky KSČ v národnostní otázce.¹

Nemá smysl polemizovat s uvedenou koncepcí. Nehledě na to, že neúměrně přeceňuje politickou roli komunistů před rokem 1948 a ignoruje zejména rozhodující úlohu občanského bloku a Demokratické strany při formování myšlenky federace v SNP² a poválečném období, jde totiž především o účelovou konstrukci mající normalizační federaci a jejímu režimu zajistit legitimitu tím, že bude představena jako přirozené vyústění českých a slovenských dějin. Ve skutečnosti čeští a slovenští komunisté nebyli nikdy v slovenské otázce jednotní (přičemž názorová hranice se nekryla s jejich národností) a linie samotné strany prošla v letech 1921–1971 tolika zásadními obraty, že o nějaké přímé linii se v národnostní politice KSČ nedá vůbec mluvit.³ Schéma je pro nás zajímavé spíše z jiného důvodu: ukazuje totiž, čím bylo možno se v dějinách česko-slovenských vztahů po roce 1918 zabývat, a čím nikoliv: bylo možno kladně hodnotit vznik Československa (tato možnost byla využita především koncem osmdesátých let⁴), bylo možno kritizovat čechoslovakismus první republiky, bylo možno

nostná politika KSČ a česko-slovenské vzťahy. Bratislava 1979, *História československej súčasnosti.* Štátné pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1978 (také česky: *Historie československé současnosti.* Horizont, Praha 1978). Z české strany se snažil stát profilujícím historikem Václav Král, jemuž však v kariéře uškodil konflikt s Husákem z roku 1966 a jeho tehdejší protislovenské postoje. Srv. Králový práce: *Ke kritice našeho dějepisectví.* Praha 1973, *Osvobození Československa.* ČSAV Praha 1975.

¹ Z právního a historického hlediska vysvětlil opodstatněnost československé federace a zásluhy KSČ na jejím správném marxisticko-leninském řešení slovenský právník Jaroslav Chovanec – viz Chovanec, J.: *Federácia – forma marxisticko-leninského riešenia národnostnej otázky Komunistickou stranou Československa.* [Pravda], Bratislava 1974, též: *Československá socialistická federácia.* Pravda, Bratislava 1974 (2. vyd. 1978). Kniha vyšla postupně v několika vydáních a to rovněž česky. Byla přeložena rovněž do maďarštiny a pro zahraničí do angličtiny a do francouzštiny – viz Chovanec, J.: *Československá socialistická federace.* Mladá fronta, Praha 1976 (4. vyd. Praha 1984), též: *A Csechoszlovák socializsta államszövetség.* Pravda, Bratislava 1975 (2. rozšířené maďarské vyd. 1979), *La fédération socialiste Tchécoslovaque.* Pravda, Bratislava 1978, též: *The Czechoslovak Socialist Federation.* Pravda, Bratislava 1978. Po roce 1989 se Chovanec stal naopak propagátorem svrchovanosti a samostatnosti Slovenska, přičemž federaci viděl jako mezistupeň k dosažení tohoto cíle – viz: Chovanec, J. – Mozolík, P.: *Historické a štátoprávne korene Slovenskej republiky.* Procom, Bratislava 1994, Chovanec, J.: *Cesta k zvrchovanosti Slovenskej republiky.* Slovenská informačná agentúra, Bratislava 1996, Chovanec, J.: *Slovenská republika. Budovanie suverénneho štátu.* Procon, Bratislava 2001.

² Srv. Jablonický, J.: *Glosy o historiografii SNP. Zneužívania a falšovanie dejín SNP.* NVK National, Bratislava 1994, s. 83 násl. Oficiálním výkladem dějin SNP se stala Husákova kniha *Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní*, poprvé vydaná v roce 1964 a opakovaně pak v letech 1969 a 1974, a to dokonce i české mutaci.

³ Viz Rychlík, I., s. 129, 229–233, 250–252, II., s. 45–49, 55–59, 146–169.

⁴ Viz např. Hronský, M.: *Slovensko pri zrode Československa.* Pravda, Bratislava 1988.

zdůrazňovat státoprávní odkaz Slovenského národního povstání¹ a bylo nutno víceméně mlčet o poválečném vývoji, především pak o vývoji v letech 1948–1969.

Výše uvedená témata mohla svým způsobem upevnit vědomí společného historického osudu, avšak v praxi byla nicméně spíše zdůrazňována praktická výhodnost existence společného státu jak pro Čechy, tak pro Slováky, a to jak v ohledu hospodářském, tak politickém. I to ovšem vyžadovalo opětovné posílení myšlenky československé státnosti na úkor separátních státností české a slovenské. Zdůrazňování společného osudu a spjatosti Čechů a Slováků a jejich šťastného života v socialismu, kde již pominuly česko-slovenské rozpory, se koncentrovalo především na období po druhé světové válce, protože nová společná identita Čechů a Slováků měla být pevně spjata se socialismem. Tomu odpovídala i úprava nových státních svátků: zrušen byl svátek 28. října, a to bez ohledu na to, že i v padesátých letech byl oslavován jako den znárodnění, a že po roce 1968 byl současně i svátkem vzniku federace, avšak na druhé straně snaha po maximálním možném sjednocení obou republik na duchovním poli vedla politické vedení dokonce k oslabování významu takového dne, jakým byl 29. srpen, den vypuknutí Slovenského národního povstání. Jen tak si je možné vysvětlit, že Slovenská národní rada zrušila 14. května 1975 den 29. srpna jako státní svátek Slovenské socialistické republiky, ačkoliv jej před šesti lety sama zavedla.² Důraz začal být kladen na 9. květen jako Den osvobození Československa Sovětskou armádou a počátek nového společného života, ačkoliv ve skutečnosti 9. května 1945 přišla sovětská armáda pouze do Prahy, zatímco v Bratislavě již byla od 4. dubna a na východním Slovensku dokonce již od podzimu 1944. Československo bylo prohlášeno za stát dvou národů Čechů a Slováků a čtyř národnostních menšin (německé, maďarské, polské a ukrajinské-rusínské), přičemž *celá* ČSSR měla být bez ohledu na federativní uspořádání státu vlastní *obou* národů a *všech čtyř* menšin. Jinými slovy řečeno: cílem bylo postupné vytváření nového typu československého vědomí vázaného nikoliv bezprostředně na národní příslušnost, nýbrž na stát.

V souladu s výše uvedenou koncepcí byla také odmítnuta myšlenka, aby Slováci tvořili menšinu v České republice a naopak, jak se o tom původně uvažovalo v roce 1968. Oba státotvorné národy žily ostatně v druhé republice v diaspoře. Podle výsledků sčítání lidu žilo roku 1970 v České republice 320 998 Slováků a do roku 1980 stoupl jejich počet na 359 370, přičemž největší koncentrace byla na severní Moravě, v Ostrovsko-karvinské oblasti, na Těšínsku a ovšem především v Praze – v roce 1970 jich v tomto více než milionovém městě žilo 16 256 a v roce 1980 již 20 931.³ Sami Slováci se považovali v České republice nikoliv za menšinu, ale za součást druhého státotvorného národa a totéž platilo o zhruba šedesáti tisících Čechů na Slovensku. O menšinová práva neměli ani jedni, ani druhí zájem. V uvedené oblasti je například charakteristický osud projektů předpokládajících vznik slovenských škol v České republice, respektive případně českých škol na Slovensku: když se ukázalo, že samotní Slováci v ČSR, respektive Češi na Slovensku neprojevuji o podobné řešení velký zájem, byly

¹ Viz např. Chovanec, J.: *Revolučný a státoprávní odkaz SNP*. Pravda, Bratislava 1980 (česká verze: Mladá fronta, Praha 1981).

² Zák. SNR č. 52/1975 Sb. Srv. zák. SNR č. 69/1969 Sb.

³ Sommer, K. – Šrajetrová, O.: *Stručný nástin postavení Slováků v českých zemích po roce 1945*. In: *Češi, Slováci a Poláci na Těšínsku...*, s. 39–40.

projekty zrušeny.¹ V činnosti zůstala jen jediná slovenská škola v Karviné, existující již od roku 1956.² V souvislosti s likvidací odborů Matice slovenské na Slovensku byly do poloviny 70. let zrušeny i všechny odbory této organizace v České republice založené v letech 1968–1969. Z nich nejsilnější a nejdéle existující byl odbor v Praze, jenž vznikl v únoru 1969. Odbory MS v České republice se ale od počátku nacházely v právním vakuu, protože zákon Slovenské národní rady č. 97/1968 Sb. o Matici slovenské platil pochopitelně pouze na Slovensku.³ Poté, co nový zákon o Matici slovenské z roku 1973⁴ místní odbory vůbec zrušil, vznikl místo pražského odboru *Klub slovenskej kultúry* (KSK), jehož členy byli jak místní Slováci, tak i Češi mající zájem o Slovensko. V roce 1986 vznikl v Praze ještě *Dom slovenskej kultúry* (DSK).⁵

Nedá se říci, že by myšlenka vytváření jednotného československého vědomí vůbec neuspěla. I když u Čechů a Slováků bylo již pevně zakotveno vědomí národní odlišnosti, společný život v jednom státě po několik generací, a zejména paralelní používání češtiny a slovenštiny při neexistenci jazykové bariéry, skutečně vytvořil něco na způsob základů společné československé kultury, či spíše subkultury, opírající se například o české i slovenské písně, televizní seriály apod., zatímco stejné problémy lidí v každodenním životě v obou republikách vytvářely shodné postoje a reakce. V době, kdy československá společnost byla v klidu, se tento společný „československý substrát“ kromě toho jevil jako poměrně silný. Velké společenské a politické změny, ke kterým došlo na přelomu osmdesátých a devadesátých let, však měly ukázat, že společné vědomí je ve skutečnosti slabé a nedostatečně nosné.

ÚSTAVNĚPRÁVNÍ A FAKTICKÉ USPOŘÁDÁNÍ NORMALIZAČNÍHO ČESKOSLOVENSKA

Vztah Čechů a Slováků, který za padesát let existence Československa byl jedním z nejkomplikovanějších problémů společného státu, prohlašovalo Husákovo vedení uzákoněním československé federace v roce 1968 za definitivně vyřešený. V tomto směru byl vznik československé federace oficiálně uznán za jediné pozitivum „krizových let“. Husák, který byl vlastně „duchovním otcem federace“, a který byl pro své názory na uspořádání státu v padesátých let vězněn, dost dobře nemohl připustit, aby federace byla prostě likvidována spolu s ostatními výdobytky polednového vývoje,

¹ Rychlíková, M.: *Slováci v Praze. Vliv velkoměsta na jejich integraci do českého prostředí. Stručný společensko-kulturní a politický přehled*. Etnologický ústav AV ČR, Praha 2011, s. 27–29, též dok. 3, s. 93.

² V letech 1959–1961 existovala slovenská škola v Ostravě. Dva roky rovněž existovaly slovenské třídy na karvinském gymnáziu. Ve školním roce 1969/1970 byla v Karviné otevřena ještě druhá slovenská škola, která však pro malý zájem zanikla ve školním roce 1983/1984. Snahy o otevření slovenských škol se projevíly v Třinci a Havířově, avšak pro malý zájem se tento plán nerealizoval, stejně jako plán na slovenskou školu v Praze. Podrobněji o problematice viz: Šrajero, O.: *Národnostné školstvo na Těšínsku*. In: *Češi, Slováci a Poláci...*, s. 107–108. Materiály k slovenským školám viz Státní okresní archiv (SOKA) Karviná, kroniky slovenských škol v Karviné, ev. č. 385, 387, 389, 390. Škola zanikla pro nezájem rodičů v roce 2000.

³ Rychlíková, M.: *Slováci v Praze*, dok. 3, s. 95–97. Slovenskou institucí v Praze se stal Dom slovenskej kultúry a Klub slovenskej kultúry. Jeho členy byli jak místní Slováci, tak i Češi mající zájem o Slovensko.

⁴ Zák. SNR č. 167/1973 Sb.

⁵ Rychlíková, M.: *Slováci v Praze*, dok. 5, s. 98, dok. 6, s. 100–101. Vznik, vývoj a zánik Klubu slovenskej kultúry popisuje Vojtech Čelko, někdejší ředitel Domu slovenskej kultúry. Viz: Čelko, V.: *Zo všetkých strán*. Slovenský literárny klub v ČR, Praha 2011, s. 127–135.

jak si to představovali skalní čeští stalinisté z tzv. Levé fronty, známé jako skupina Jodas–Famíra. Samotná federace ostatně Moskvě nijak nevadila a za určitých okolností pro ni mohla být i výhodou. Předpokladem ovšem bylo, že půjde o tzv. socialistickou federaci, tj. federaci sovětského typu. Přesně taková federace byla skutečně zřízena sadou zákonů schválených Federálním shromážděním ve dnech 20.–21. prosince 1970.

Ústavní zákon č. 125/1970 Sb. ponechával po formální stránce rozdělení zákonodárné a výkonné moci mezi republiky a federaci oproti původnímu ústavnímu federálnímu zákonu č. 143/1968 Sb. bez podstatnějších změn. I nadále zde existovaly dva teoreticky suverénní národní státy – Česká socialistická republika (ČSR) a Slovenská socialistická republika (SSR) –, které „dobrovolně“ odevzdávaly část svých pravomocí společným federálním orgánům a vytvářely tak společný federativní stát – Československou socialistickou republiku (ČSSR). Oba národní státy měly vlastní parlamenty se zákonodárnými pravomocemi – Českou národní radu (ČNR) o 200 poslancích a Slovenskou národní radu (SNR) o 150 poslancích a vlastní vlády, které byly jmenovány a odvolávány předsednictvy národních rad. Podobně i společný federální stát (ČSSR) měl vlastní vládu jmenovanou a odvolávanou prezidentem republiky a vlastní zákonodárný sbor usnášející se v mezích kompetencí stanovených taxativně ústavním zákonem o federaci. Společný zákonodárný sbor – Federální shromáždění (FS) – se skládal i nadále ze dvou komor: Sněmovny lidu (SL) o 200 poslancích, volené rovnoměrně na území celé ČSSR a mající tudíž s ohledem na zhruba dvojnásobnou početní převahu českého obyvatelstva českou většinu a Sněmovny národů (SN) o 150 poslancích volených z jedné poloviny v České a z jedné poloviny ve Slovenské republice. V platnosti zůstalo i československé specifikum známé jako „zákaz majorizace“, tj. oddělené hlasování české a slovenské části Sněmovny národů o taxativně vymezeném okruhu otázek s ustanovením, že zákon platí jen tehdy, pokud se pro něj vyslovila většina (resp. kvalifikovaná 3/5 většina) poslanců zvolených v České i ve Slovenské republice (tedy nikoliv jen většina přítomných poslanců obou republik). Oproti původnímu ústavnímu zákonu z roku 1968 byl však v roce 1970 rozšířen počet federálních ministerstev, zrušeny funkce státních tajemníků zastupujících ve společných ministerstvech vždy druhou republiku a spojeny funkce předsedů národních vlád s místopředsednictvím vlády federální. Pro celé území státu nadále platil jediný a jednotný státní plán. Kromě toho federální vláda získala právo rušit rozhodnutí vlády republiky.¹

Federace tak, jak byla upravena ústavním zákonem č. 125/1970 Sb., byla ve skutečnosti záležitostí čistě formální.² Už při schvalování novely ústavního zákona o čes-

¹ Archiv Parlamentu České republiky (AP ČR), FS ČSSR, I. volební období, 6. společná schůze SL a SN, 20. 12. 1970. Viz též www.psp.cz/eknih/1969fs/slsn/stenprot/006schuz/s006001.htm. Návrh novely ústavního zákona o československé federaci spolu s návrhem zákona o opatřeních v soustavě federálních ústředních orgánů odůvodnil místopředseda federální vlády prof. JUDr. Karol Laco – mimochodem jeden ze slovenských tvůrců federace – takto: „Oprávnenie federálnej vlády sistovať alebo zrušiť rozhodnutia vlády republiky nie je prejavom nedôvery voči národným orgánom, ale opatrením – aj keď krajným – korigovať prax, aby sa nenarušil výkon spoločnej štátnej politiky.“ Viz též Žatkuliak, J. (ed.): *Realizácia a normalizačná revízia česko-slovenskej federácie (september 1968-december 1970)*. Dokumenty. ÚSD AV ČR, Praha 2011, dok. 73, s. 474–479.

² Podrobnější analýzu viz Žatkuliak, J.: „Normalizácia“ česko-slovenskej federácie roku 1970 a jej následky. In: *Krízy režimov sovietskeho bloku 1948–1989. Zborník z konferencie Univerzity Mateja Bela na Donovaloch 12.–13. 11. 1996*. Banská Bystrica 1997, s. 225–239. Týž: *Slovakia in the Period of „Normalization“ and Expectation of Changes (1969–1989)*. In: *Sociológia*, 30, 1998, No. 3., s. 251–268.

koslovenské federaci zpravodaj výborů Sněmovny lidu FS Viktor Knapp¹ odůvodnil nutnost revize původního zákona z roku 1968 těmito slovy: „Výbory se zabývaly otázkami fungování československé federace u vědomí toho, že marxisticko-leninské pojetí federace, které odlišuje federaci socialistickou od federace v kapitalistických státech, má své neměnné základní kameny, jimiž jsou sebeurčení národů, proletářský internacionalismus a demokratický centralismus (V. I. Lenin mnohokrát zdůraznil nezbytnost demokratického centralismu v socialistické federaci), a že celá federace tvoří politickou jednotu, v níž se nedílně uplatňuje vedoucí úloha komunistické strany.“² Tím je řečeno vše. Porovnáním teoretických východisek komunistického systému a myšlenky federace totiž lehce zjistíme, že jsou vzájemně neslučitelné. Demokratický centralismus, o který se opírá každý komunistický režim, znamená bezpodmínečné podřízení nižších složek státního a stranického aparátu složkám vyšším, podobně, jako je tomu v armádě. Federalismus naproti tomu vyžaduje dělbu moci, což znamená, že federace nemůže měnit rozhodnutí členských subjektů v těch otázkách, které jsou v jejich kompetenci. Ke skutečnému fungování československé federace by bylo bývalo nutné především federalizovat samotnou komunistickou stranu na nezávislé a vzájemně si nepodřízené politické subjekty alespoň tak, jako tomu bylo v Jugoslávii.³ Dále by bylo bývalo nutné v těchto stranách zrušit systém demokratického centralismu, umožnit vznik frakcí a klubů, provést uvolnění v oblasti ideologie a připustit svobodnou výměnu názorů včetně možnosti kritiky principů marxismu-leninismu. Takovéto strany by už ovšem nebyly stranami „leninského typu“, ale šlo by o organizace podobné tzv. eurokomunistickým stranám sedmdesátých let v Itálii či ve Španělsku. Jestliže reformní proces roku 1968 dával k podobnému vývoji určitý prostor, pak normalizace se svým návratem k překonaným poučkám marxismu-leninismu podobný vývoj od počátku vylučovala.

Fiktivnost celého uspořádání byla od počátku sedmdesátých let zcela zřejmá. Především zákaz majorizace a rozdělení kompetencí se v nových podmínkách ukázal být mrtvě narozeným dítětem. Volba poslanců všech tří zákonodárných sborů (FS, ČNR a SNR) byla čistě formální, protože podle volebních zákonů z roku 1971⁴ se „volby“ opět konaly tak, jako v období 1948–1964, tedy na základě jednotné kandidátky Národní fronty a pouze s jediným kandidátem v každém volebním obvodu. Volič neměl z čeho vybírat. Protože o umístění kandidáta na společné kandidátní listině rozhodovala Národní fronta, tedy blok politických stran a hnutí pod naprostou a absolutní dominancí komunistů, byli všichni poslanci poslušnými loutkami v rukou KSČ. Za této situace nepřicházelo v úvahu, že by poslanci slovenské části SN hlasovali

¹ Akademik JUDr. et PhDr. Viktor Knapp se výrazně podílel na přípravě federace v roce 1968. Při projednávání návrhu ústavního zákona o československé federaci v Národním shromáždění 27. 10. 1968 byl také zpravodajem původní osnovy zákona. Viz <http://www.psp.cz/eknih/1964ns/rejstrik/jmenny/ka.htm>.

² Žatkuliak, J. (ed.): *Realizácia a normalizačná revízia česko-slovenskej federácie*. Dokumenty, dok. 74, s. 480.

³ K reálnému rozvolnění SKJ a tím i celé Socialistické federativní republiky Jugoslávie (SFRJ) došlo výrazněji teprve na základě nové ústavy z roku 1974, která ovšem plně vstoupila v platnost teprve po Titově smrti v roce 1980.

⁴ Zák. č. 44/1971 Sb. o volbách do FS, zák. ČNR č. 53/1971 Sb. o volbách do ČNR, zák. ČNR č. 54/1971 Sb. o volbách do národních výborů v ČSR, Zák. SNR č. 55/1971 Sb., zák. SNR č. 56/1971 Sb. o volbách do národních výborů v SSR.

odlišně od poslanců české části SN. Stejně tak se ani nemohlo stát, že by poslanci ČNR hlasovali odlišně od poslanců SNR, nebo že by poslanci národních rad jednali jinak než poslanci Federálního shromáždění.

Ani Federální shromáždění, ani národní rady, ba ani vlády ostatně politicky *de facto* nerozhodovaly, protože o všech záležitostech předem v každém případě rozhodovalo předsednictvo ÚV KSČ v Praze. Komunistická strana Slovenska (KSS) byla územní organizací KSČ a její rozhodnutí byla pro ni závazná. Předsednictvo ústředního výboru (PÚV) KSČ si proto osobovalo právo samo rozhodovat o personálním obsazení jak slovenské vlády, tak i orgánů KSS. Tato praxe, existující nejpозději od konce čtyřicátých let, nebyla zrušena ani v letech 1968–1969, i když v tomto období se značně oslabila a pražské centrum návrhy a požadavky bratislavského ÚV a jeho předsednictva zpravidla respektovalo. S příchodem normalizace se podřízenost KSS předsednictvu ÚV KSČ plně obnovila, a to dokonce ještě před formálním schválením ústavního zákona č. 125/1970 Sb. Tak například 6. listopadu 1970 PÚV KSČ samo rozhodlo o změně ve funkci vedoucího tajemníka OV KSS v Trnavě.¹ V roce 1971 se tato praxe „přímého řízení“, odůvodňovaná zásadami tzv. demokratického centralismu, dále prohloubila v souvislosti s přípravou XIV. sjezdu KSČ a sjezdu KSS, který mu předcházel.

Pro fungování federace v podmínkách normalizace je charakteristický nejen mechanismus zajištění sjezdů KSS a KSČ, ale i po nich následujících „voleb“ a ustavení „nových“ vlád. Archivní materiál z někdejšího archivu ÚV KSČ jasně ukazuje, že veškeré přípravy se uskutečnily na půdě předsednictva ÚV KSČ, a to bez ohledu na případné námitky ÚV KSS. Výběr delegátů na sjezd KSS, který byl svolán do Bratislavy na 13.–15. květen 1971, příprava sjezdových materiálů, návrhy rezolucí, sestavování kandidátky pro „volby“ do ÚV KSS a ústřední kontrolní a revizní komise (ÚKRK) KSS – to vše bylo kontrolováno z Prahy. Předsednictvo ÚV KSČ 4. února 1971 schválilo klíč pro volbu delegátů na sjezd KSS, rozhodlo o svolání pléna (!) ÚV KSS.² Konečný souhlas se složením delegátů a projednáváním sjezdovými materiály padl na zasedání předsednictva ÚV KSČ 7. května 1971.³ Samotný sjezd tedy vlastně o ničem nerozhodoval. Rovněž „volba“ Jozefa Lenárta za prvního tajemníka ÚV KSS byla domluvena předem a odsouhlasena v Praze. Vůbec nevadilo, že Lenárt byl v letech 1963–1968 ministerským předsedou a byl považován za člověka Novotného. Samozřejmě, že také XIV. sjezd KSČ, který se konal 25.–29. května 1971 v Praze, byl pečlivě předem připraven. Z hlediska česko-slovenských vztahů ovšem skutečnost, že se i o regionálních věcech KSS začalo znovu tak jako za Gottwalda a Novotného rozhodovat v Praze, znamenala úplné popření samotné idey federace.

Podobně to v období normalizace vypadalo při přípravě „voleb“ do zastupitelských orgánů všech stupňů, které byly vypsaný na 26.–27. listopad 1971. Již 2. července 1971 předsednictvo ÚV KSČ schválilo řadu opatření upravujících volby a prodlužujících volební období na pět let.⁴ Ta pak byla vtělena do federálních a republikových zákonů. Je charakteristické, že při volbách do Sněmovny lidu FS, České národní rady a Slovenské národní rady se vůbec nebral zřetel na republikové občanství voliče, takže do

¹ NA ČR, f. ÚV KSČ, 02/1, sv. 143, a. j. 221, bod 11, PÚV 6. 11. 1970.

² NA ČR, f. ÚV KSČ, 02/1, sv. 151, a. j. 234, body 4, 6, PÚV 4. 2. 1971.

³ NA ČR, f. ÚV KSČ, 02/1, sv. 163, a. j. 244, PÚV 7. 5. 1971.

⁴ NA ČR, f. ÚV KSČ, 02/1, sv. 3, a. j., PÚV 2. 7. 1971.

ČNR a české části SN volili i občané Slovenské republiky, pokud se voleb zúčastnili v České republice, a opačně. Pro účast na volbách do příslušného zákonodárného sboru byl rozhodující trvalý pobyt, který se v praxi určoval na základě policejní přihlášky.¹ Podobně nemělo občanství republiky vliv ani na volební právo do národních výborů.² Schvalování kandidátů pro zastupitelské orgány všech stupňů včetně SNR, slovenské části SN, stejně jako složení volebních komisí Národní fronty (opět včetně slovenské) bylo rovněž záležitostí předsednictva ÚV KSČ, které o těchto záležitostech jednalo 13. a 24. září 1971.³ Samotné „volby“, které se uskutečnily 26.–27. listopadu 1971, a ve kterých kandidáti NF „získali“ přes 99 % všech hlasů, nejsou z hlediska našeho výkladu nijak důležité. Je ale třeba mít na zřeteli, že PÚV KSČ předem schválilo nové, či spíše staronové předsedy obou národních rad Evžena Erbana (ČNR) a Ondřeje Klokoče (SNR) i parlamentu federálního (Alois Indra) a stejně tak předem schválilo složení staronových vlád (federální, české i slovenské), i když k ustavení nových kabinetů pod starými premiéry (Lubomír Štrougal, Josef Korčák, Peter Colotka) došlo formálně teprve 8.–9. prosince 1971.⁴ Předsednictvo ÚV KSČ samozřejmě rovněž schvalovalo programová prohlášení všech tří vlád.⁵ Systém uplatněný při přípravě sjezdu v roce 1971 se plně uplatnil i na dalším sjezdu KSS, který se konal 25.–27. března 1976, a který předcházela XV. sjezdu KSČ ve dnech 12.–16. dubna 1976.⁶ Stejný postup byl zvolen i při následujících sjezdech KSS, které se konaly 20.–23. března 1981 a 13.–15. března 1986, a předcházely XVI. a XVII. sjezdu KSČ ve dnech (6.–10. dubna 1981 a 24.–28. března 1986).⁷

Způsob přípravy sjezdu KSS, voleb a sestavení vlád předsednictvem ÚV KSČ Praze znamenal návrat k praktikám padesátých a počátku šedesátých let. Kádrový pořádek ÚV KSČ schválený 14. července 1972 stanovil s konečnou platností princip, podle kterého se souhlas ústředního stranického nomenklaturního orgánu vyžadoval prakticky u všech funkcí minimálně na úrovni krajů, a to na území celého Československa. Pro obsazení příslušných funkcí na Slovensku podával ÚV KSS sice vlastní personální návrh, ale ten nebyl pro ÚV KSČ a jeho předsednictvo, respektive sekretariát závazný. Stejným způsobem jako funkce ve státním, stranickém a hospodářském aparátu byly obsazovány i funkce v armádě, bezpečnosti, justici a prokuratuře.⁸ PÚV KSČ rozhodovalo o způsobu volby okresních, krajských a městských orgánů KSS

¹ § 5 odst. 1 zák. č. 44/1971 Sb., § 5 odst. 1 zák. ČNR č. 53/1971 Sb., § 5 odst. 1 zák. SNR č. 55/1972 Sb.

² § 5 odst. 1 zák. ČNR č. 54/1971 Sb., § 5 odst. 1 zák. SNR č. 56/1971 Sb.

³ NA ČR, f. ÚV KSČ, sv. 12, a. j. 11, bod 1g – PÚV 13. 9. 1971, složení volebních komisí NF, sv. 13, a. j. 13, bod 4, PÚV 24. 9. 1971 – stanovení kandidátů SL, SN, ČNR a SNR.

⁴ Federální vláda Lubomíra Štrougala byla jmenována 9. 12. 1971, stejně jako česká vláda Josefa Korčáka. Slovenská vláda Petra Colotky byla jmenována již o den dříve, tedy 8. 12. 1971. Viz *Československé dějiny v datech*, Praha 1986, s. 616, 618, 620.

⁵ NA ČR, f. ÚV KSČ, 02/1, sv. 23, a. j. 25, bod 5, PÚV 15. 12. 1971 – schválení programového prohlášení vlád ČSSR, ČSR a SSR.

⁶ NA ČR, f. ÚV KSČ, 02/1, sv. 186, a. j. 187, bod 11, PÚV 10. 3. 1976, též sv. 187, a. j. 188, bod 3, PÚV 19. 3. 1976.

⁷ Pětileté intervaly mezi řádnými sjezdy byly stanoveny s ohledem na existující pětileté období mezi sjezdy KSSS. Ty se konaly vždy rovněž v letech 1971, 1976, 1981 a 1986 a to vždy před sjezdy KSČ. Pětiletým cyklům stranických sjezdů byla v roce 1971 přizpůsobena i délka volebních období FS, ČNR, SNR a národních výborů. Volby do všech těchto orgánů se konaly vždy po sjezdu KSČ, protože volební program Národní fronty vycházel ze sjezdových usnesení a programu KSČ. Viz úst. zák. č. 43/1971 Sb.

⁸ Hradecká, V. – Koudelka, F.: *Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969–1974. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR*, č. 31, Praha 1998, s. 97, dok. 2, 134–138, dok. 3, s. 174–180.

a stanovovalo i tzv. klíč, tj. určovalo předem jejich sociální a národnostní složení. Pokud sociální a národnostní složení konferencí a jiných stranických orgánů nebylo možné s ohledem na konkrétní poměry splnit, musely nižší stranické orgány požádat o výjimky z klíče.¹ PÚV nejen vyjadřovalo souhlas se svoláváním ÚV KSS,² ale úkolovalo přímo také slovenskou vládu.³ Předsednictvo ústředního výboru rozhodovalo, respektive schvalovalo nejen ministry slovenské vlády, ale i tajemníky ústředního výboru KSS, tajemníky krajských výborů (KV), respektive ve statutárních městech městských výborů (MeV) KSS a tajemníky okresních výborů (OV) KSS.⁴ Určovalo, respektive vyslovovalo souhlas také s kandidáty do Slovenské národní rady, a to jak v případě řádných tak i doplňovacích voleb.⁵

Velký vliv na veškeré personální otázky, samozřejmě včetně slovenských, měl sekretariát ÚV KSČ. Teoreticky sekretariát podával pouze personální návrhy, které předsednictvo schvalovalo, avšak velmi často bylo rozhodnutí sekretariátu konečné. Sekretariát fakticky rozhodoval například o jmenování řádných i mimořádných profesorů vysokých škol na celém území Československa, a to bez ohledu na to, že ministerstva školství byla jen na úrovni republik.⁶ Připravoval a svými návrhy rozhodujícím způsobem ovlivňoval zahraniční cesty jednotlivých ministrů, a to jak federálních, tak i národních, tedy samozřejmě včetně ministrů vlády SSR.⁷ Ta sama vlastně ani nemohla rozhodovat o tom, kterého ministra vyšle, a to ani v případě, že šlo o ministerstvo neexistující na úrovni federace. Podstatu problému vyjádřil v březnu 1989 poměrně přesně slovenský disident Ján Čarnogurský v rozhovoru pro český samizdatový časopis *Alternativa*: „Federáciou sme získali formálnu rovnoprávnosť v republike, ale aj tak si nemôžeme podľa svojej vôle usporiadať pomery na Slovensku, lebo nám v tom bráni komunizmus. Tento stav nedovoľuje rozvinúť všetky prednosti federácie a zatieňuje jej význam. Pod prednosťami mám na mysli, že vo veciach vyhradených národným republikám, najmä v školstve, kultúre a čiastočne v hospodárstve, by sme si robili na Slovensku politiku, ktorá nám vyhovuje.“⁸

Význam plenárních zasedání ÚV KSS v době normalizace upadl. Pléna se scházela v průměru čtyřikrát ročně,⁹ avšak prostor pro samostatnou politickou činnost byl podle soupisu projednávané agendy velmi omezený. Podstatně větší význam než ÚV KSS mělo předsednictvo ÚV KSS, scházející se zhruba každých čtrnáct dní a někdy i každý týden,¹⁰ a jeho sekretariát, zasedající zhruba stejně často.¹¹ Rozhodovací pra-

¹ NA ČR, f. ÚV KSČ, 02/1, sv. 64, a. j. 62, bod 28, PÚV 15. 12. 1972.

² NA ČR, f. ÚV KSČ, 02/1, zápis č. P 132/89, PÚV 29. 9. 1989, bod 5, č. 8669 – zvolanie ÚV KSS.

³ NA ČR, f. ÚV KSČ, 02/1, sv. 106, a. j. 107, bod 5c (federální vláda je pod 5a a vláda ČSR pod 5b), PÚV 25. 1. 1974.

⁴ NA ČR, f. ÚV KSČ, 02/1, sv. 106, a. j. 107, bod 16 – obsazení funkcí vedoucích oddělení stranické práce v zemědělství, potravinářském průmyslu, lesním a vodním hospodářství na ÚV KSS a změna ve funkci ved. tajemníka OV Nitra, PÚV 25. 1. 1974.

⁵ NA ČR, f. ÚV KSČ, 02/1, sv. 158, a. j. 157, bod 2, PÚV 30. 4. 1975.

⁶ NA ČR, f. ÚV KSČ, 02/4, sv. 65, a. j. 65, bod 5., SÚV 7. 2. 1973.

⁷ NA ČR, f. ÚV KSČ, 02/4, sv. 51, a. j. 80, bod 10, SÚV 22. 6. 1973.

⁸ *Alternativa*, (samizdat), č. 2/1989, s. 41 (uloženo v ČSDS). Též *Hnutí za občanskou svobodu*. Dokumenty. ÚSD AV ČR, Praha 1994, s. 99. Cit. podle Žatkuliak, J.: „Normalizácia“ česko-slovenskej federácie..., s. 235.

⁹ Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. ÚV KSS, inventár OPS-I, fasc. č. 3.

¹⁰ SNA, f. ÚV KSS, inventár OPS-I, fasc. č. 2.

¹¹ SNA, f. ÚV KSS, inventár OPS-I, fasc. č. 1.

vomoc předsednictva ÚV KSS vůči vládě SSR a jednotlivým ministerstvům, tedy směrem „dolů“, byla absolutní. Z dochovaného archivního materiálu v Praze nelze říci, zda byl brán zřetel na návrhy slovenských komunistů v Bratislavě, a pokud ano, do jaké míry. Je možné, že i v období normalizace byl názor Bratislavy alespoň v méně podstatných věcech respektován nebo alespoň občas respektován. Na druhé straně podřízenost ústředních slovenských stranických orgánů pražskému centru je zcela zřejmá a proto ani v případě, že se PÚV KSS pokoušelo prosadit vlastní stanovisko, nelze hovořit o nějaké samostatné slovenské politice. Z výkazu agendy projednávané předsednictvem ÚV KSS v letech 1971–1976 a 1976–1981 vyplývá, že nějaké napětí mezi Čechy a Slováků nebylo na pořadu dne.¹

V českém prostředí vznikla již v době normalizace představa, že sedmdesátá a osmdesátá léta byla jakousi „vládou Slováků“ v Československu, a že si v uvedeném období Slovensko ekonomicky „pomohlo“ na úkor českých zemí. Ekonomické aspekty rozebíráme na jiném místě, zde se pokusíme pouze o analýzu slovenského podílu na tvorbě politiky. „Normalizační Slováci“ měli ve federální vládě skutečně poměrně silné pozice. Ministrem zahraničních věcí byl někdejší slovenský novinář Bohuš Chňoupek, jeho náměstkem se stal později Jozef Nálepka, původně československý velvyslanec v Jugoslávii.² Ministrem národní obrany zůstal až do své smrti v lednu 1985 člen „předsrpnové“ vlády generál Martin Dzúr, křeslo ministra zahraničního ochodu zastával po jedenáct let (1970–1981) Andrej Barčák, ministrem práce a sociálních věcí byl (do roku 1983) Michal Štancel, Pavol Bahyl byl od roku 1973 ministrem všeobecného strojírenství. Z celkového počtu členů vlády včetně jejích místopředsedů, respektive předsedů federálních orgánů na úrovni ministerstev, jakými byla Státní plánovací komise, Výbor lidové kontroly, Federální cenový úřad atd., tvořili slovenští členové sice méně než polovinu, ale více než jednu třetinu.³ Tito ministři se svým aparátem nicméně nereprezentovali nějakou „slovenskou“ politiku, protože ve skutečnosti nebyli tvůrci ani nositeli politiky vůbec. Ta, jak již víme, se utvářela v předsednictvu ústředního výboru KSČ, a vláda byla jen její převodovou pákou.

Poněkud obtížnější je problém národnostního faktoru ve skladbě vysoké stranické byrokracie, tedy právě té složky politických elit normalizačního režimu, která se podílela na tvorbě politiky. V období normalizace se uskutečnily celkem čtyři sjezdy KSČ (XIV.-XVII.), přičemž zastoupení Slováků ve vrcholných orgánech vypadalo následovně: z jedenáctičlenného předsednictva ÚV KSČ zvoleného na XIV. sjezdu v roce 1971 byli čtyři Slováci – Vasil Biľak, Peter Colotka, Gustáv Husák a Jozef Lenárt – a tyto osoby se vyskytují rovněž v předsednictvech zvolených na dalších sjezdech v letech 1976, 1981 a 1986 (předsednictvo zvolené na XVI. sjezdu v roce 1981 bylo dvanáctičlenné). Dalším slovenským politikem byl Miloslav Hruškovič, který byl sice pouhým kandidátem předsednictva, avšak na XIV. sjezdu se stal spolu s Husákem a Biľakem jedním z šesti tajemníků ÚV. Na XVII. sjezdu, kde byl počet kandidátů předsednictva rozšířen ze tří na šest, se stal kandidátem ještě další Slovák – Ignác Janák. Pokud jde o počty tajemníků-Slováků na dalších sjezdech, byli v roce 1976 ze šesti dva (Husák, Biľak) a v letech 1981 a 1986 z devíti tři (Husák, Biľak, Mikuláš

¹ SNA, f. ÚV KSS, PÚV KSS, inventár, fasc. 1971–1976, fasc. 1976–1981.

² Srv. Nálepka, J.: *Od Vysokých Tatier po Akropolu. Diplomatické spomienky*. Polygrafia, Praha-Čingov 2000.

³ *Československé dějiny v datech*, Svoboda, Praha 1986, s. 615–617.

Beňo). V desetičlenném sekretariátě ÚV byli po XIV. sjezdu čtyři Slováci (Husák, Biľak, Hruškovič, Lenárt), po XV. sjezdu dva (Husák a Biľak) a po XVI. sjezdu, kde byl celkový počet členů rozšířen na jedenáct, opět tři (Husák, Biľak, Beňo).¹ Zkoumat složení jednotlivých ústředních výborů KSČ v letech normalizace nemá pro nás větší význam. Stejně jako zákonodárné sbory a vlády byly totiž i tyto orgány jen povolným nástrojem v rukou předsednictva a sekretariátu.

Jak je vidět, čistě matematicky podíl Slováků v rozhodujících stranických grémiích byl zhruba stejný jako ve federální vládě: tvořil zpravidla o něco více než 1/3, ale vždy méně než 1/2. Zřejmě i zde se mlčky uplatňovala zásada o proporcionálním zastoupením Slováků ve vrcholných institucích, o které je řeč jinde. Teoreticky to znamená, že česká většina mohla přehlasovat slovenskou menšinu. Zásadní rozpory a jejich řešení hlasováním podle demokratické zásady podřízení se menšiny většině ovšem nebyly v předsednictvu ÚV ani v jeho sekretariátu obvyklým jevem, byť je v jednotlivých případech nelze vyloučit. Politická váha jednotlivých členů předsednictva i sekretariátu byla totiž různá, přičemž platila nikoliv zásada podřízení se menšiny většině, ale princip práva silnějšího. Politický vliv a možnosti slovenských členů PÚV je proto nutno posuzovat z tohoto hlediska.

Ze čtveřice slovenských členů PÚV měli ve skutečnosti politický vliv pouze Husák a Biľak, kteří oba byli ne náhodou současně i tajemníky ÚV a členy jeho sekretariátu. Oba zbývající členové politické dělní v Praze nemohli ovlivnit již z toho důvodu, že byli svými funkcemi vázáni na stálý pobyt v Bratislavě – Colotka jako předseda slovenské vlády a Lenárt jako první tajemník ÚV KSS. Totéž se týkalo i Hruškoviče, který byl členem předsednictva ÚV KSS a od sjezdu KSS 25.–27. března 1976 i tajemníkem jeho ústředního výboru.² Všichni tři uvedení politikové vlastně sloužili jen jako převodové páky mezi předsednictvem ÚV KSČ a slovenskými orgány. Byl to Gustáv Husák, který se jako generální tajemník předsednictva ÚV KSČ těšil důvěře Moskvy, kterou neohrožily ani různé denunce agentů KGB a jejich českých a slovenských spolupracovníků.³

Husák si své postavení ještě posílil, když se místo těžce nemocného Ludvíka Svobody nechal zvolit v roce 1975 prezidentem. Podle pamětí Miloše Jakeše vyvolala Husákova snaha spojit funkci prezidenta a generálního tajemníka určité rozpaky. Proti se postavili Antonín Kapek a Alois Indra, kteří se zřejmě obávali přílišného nárůstu Husákovy moci. Jakeš, tehdy předseda Ústřední kontrolní a revizní komise, navrhoval, aby byla obnovena funkce předsedy strany, kterou by mohl zastávat Husák současně s prezidentskou funkcí, a zároveň aby byl zvolen nový generální tajemník, což však Husák považoval za nepřijatelné. Vasil Biľak a Lubomír Štrougal naopak Husáka podporovali, přičemž argumentovali jeho autoritou a tím, že spojení obou funkcí bude jen „dočasným řešením“.⁴ Je nepochybné, že premiér Štrougal si Husáka skutečně vážil a podpořoval jej, což ostatně potvrzuje i ve svých pamětech z roku 2009, ve kterých

¹ *Československé dějiny v datech*, s. 641–642. *Československá cesta k demokracii. Chronologie 1985–1989*. ÚSD AV ČR Praha 1999, s. 10. Srv. též *Malá československá encyklopedie*, I., Praha 1984, s. 423 (Beňo), II. Praha 1985, s. 860 (Hruškovič).

² *Československé dějiny v datech*. Praha 1986, s. 643–644.

³ Andrew, Ch. – Mitrochin, V.: *Mitrochinův archiv. Neznámé špionážní operace KGB*. Academia, Praha 2000, s. 276–278.

⁴ Jakeš, M.: *Dva roky generálním tajemníkem*. Regulus, Praha 1996, s. 65.

až nekriticky obhajuje jeho politiku.¹ Biľakovo a Štrougalovo stanovisko v roce 1975 nakonec zvítězilo. Režii Husákova zvolení prezidentem při zachování jeho funkce generálního tajemníka připravil po zákulisních jednáních 20. května 1975 sekretariát ÚV a předsednictvo ÚV návrh schválilo 23. května 1975.² Ústřední výbor KSČ zaujal ke kumulaci funkcí 27. května následující stanovisko: „ÚV posoudil zkušenosti minulých let a dospěl k poznání, že otázka vztahu funkce prezidenta republiky a vedoucího činitele strany, jejich spojení v jediné osobě či rozdělení mezi dvě osoby, je vždy závislé na konkrétní situaci a zvážení všech optimálních potřeb dalšího rozvoje strany a socialistické společnosti. Ústřední výbor je přesvědčen, že kandidatura s. Gustáva Husáka do funkce prezidenta odpovídá konkrétním podmínkám a potřebám současné etapy vývoje naší strany a společnosti.“³ Protože Svoboda byl stále ještě formálně ve funkci a zřejmě nehodlal abdikovat, schválilo 28. května FS novelu ústavy, podle které v případě, že prezident nemůže rok vykonávat svůj úřad, zvolí parlament jeho nástupce.⁴ O den později, 29. května 1975, byl pak Gustáv Husák skutečně na návrh předsedy vlády Lubomíra Štrougala zvolen prezidentem ČSSR.⁵

Ve svých rozhovorech s historikem Viliamem Plevzou Gustáv Husák neustále zdůrazňuje svou snahu zabránit „většimu zlu“, kterým údajně byly ultralevé skupiny, a především Vasil Biľak.⁶ Dochované archivní materiály ale Husákovo tvrzení nepotvrzují a naopak z nich vyplývá, že Husákova pozice byla velmi silná. Brežněv trval na udržení Biľaka v předsednictvu ÚV KSČ a ve funkci tajemníka ÚV KSČ pro ideologii a zahraniční politiku.⁷ Tím se z Biľaka sice stal „muž č. 2“ normalizačního Československa, ale Husákovu pozici ohrozit nemohl, neboť takováto výměna Moskvě nekonvenovala. V představách Moskvy měl Biľak plnit výhradně úlohu Husákova kontrolora, což ovšem Husák musel dobře vědět. Husák byl disciplinovaným komunistou a bez odmlouvání plnil všechny příkazy. Jako komunista si zřejmě ani nedokázal představit, že by se snad mohl postavit proti názoru Moskvy. Moskva ostatně dobře věděla, že Biľak je i na Slovensku (o českých zemích nemluvě) krajně nepopulární. Na rozdíl od Husáka se pro období padesátých a počátku šedesátých let nemohl pochlubit žádnou činností směřující k federalizaci ČSSR. Občas býval označován za Ukrajince a byla zpochybňována jeho slovenská národnost.⁸

Gustáv Husák měl nepochybně možnosti splnit alespoň částečně představy, které do federace v letech 1968–1969 vkládala slovenská veřejnost. Šlo především o princip „o Slovensku se rozhoduje na Slovensku“ a o „zviditelnění“ Slovenska ve vztahu

¹ Štrougal, L.: *Paměti a úvahy*. Epocha, Praha 2009, s. 213–232.

² NA ČR, f. ÚV KSČ, 02/1, sv. 155, a. j. 159, č. P 10447, bod 1.

³ Tamtéž.

⁴ 17. společná schůze SL a SN FS 28. 5. 1975, www.psp.cz/eknih1971fs/slsn/stenprot/017schuz/s017001.htm – schválená novela ústavy viz úst. zák. č. 50/1975 Sb.

⁵ 18. společná schůze SL a SN FS 29. 5. 1975, www.psp.cz/eknih1971fs/slsn/018schuz/s018002.htm.

⁶ Plevza, V.: *Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril*. Tatrapress, Bratislava 1991, s. 139–151.

⁷ Pešek, J. a kol.: *Aktéri jednej epochy na Slovensku 1948–1989*. Vydavateľstvo Michala Vaška, Prešov 2003, s. 45–46.

⁸ Podle tvrzení někdejšího aktivisty ukrajinské menšiny etnografa Mikoly Mušinky se Vasil Biľak nikdy k ukrajinské národnosti nehlásil a snažil se tomuto tématu vyhnout. Na stížnost delegace místních Ukrajinců na malý počet ukrajinských škol na východním Slovensku údajně odpověděl, že „nie je dôležité, či je škola slovenská alebo ukrajinská, dôležité je, aby bola socialistická.“ Podobnými výroky si samozřejmě nenaklonil ani slovenskou, ani ukrajinskou veřejnost (reprodukuje na základě svého rozhovoru s prof. Mušinkou v březnu 1990).

k cizině. Oproti období před vznikem federace však v sedmdesátých a osmdesátých letech ani Husák neprováděl „slovenskou“ politiku, která by spočívala v posílení postavení Slovenska a zvýraznění jeho vnějších a formálních znaků státnosti. Husák rovněž ztratil zájem na dobudování těch atributů této státnosti, které se původně předpokládaly, jako byla například samostatná slovenská ústava či nový státní znak. Celkem pochopitelně také začal vystupovat především jako československý prezident. Zajímavé je, že v českém prostředí začal mluvit česky, ačkoliv to po něm nikdo nežádal a žádné sympatie u české veřejnosti si tím nezískal. Důvody změn Husákových postojů v státoprávní oblasti nelze přesně určit. Podle tvrzení Viliama Plevzy narazilo posilování atributů slovenské státnosti a budování skutečné federace na nesouhlas Moskvy, která se zřejmě obávala, aby slovenský příklad neinspiroval i některé sovětské republiky.¹ Rozvolnění federace by zřejmě vedlo k destabilizaci Československa a to nebylo v zájmu Moskvy ani Husáka samotného, protože to v konečném důsledku znamenalo ohrožení jeho moci. Z čistě osobního hlediska bylo pro Husáka samozřejmě výhodnější být pánem celého Československa než pánem „pouhého“ Slovenska. Nelze ani vyloučit, že Husák částečně podléhal mocenskému vlivu prostředí, ve kterém se pohyboval, a které bylo převážně české. Důsledek byl každopádně ten, že slovenská veřejnost přestala považovat Husáka, stejně jako i slovenské členy předsednictva a slovenské ministry ve federální vládě, za Slováky ve smyslu „reprezentantů slovenských zájmů“. Stali se „federálními“ či „pražskými Slováky“, tj. – viděno pohledem ze Slovenska – odrodilci a zrádci slovenské věci. Tento fakt české veřejnosti zcela unikál a pokud se o něm později občas doslechla, považovala jej za nepochopitelný.

Nelze ovšem v žádném případě říci, že by politika normalizačního vedení byla protislovenská, jak se o to občas pokoušela a pokouší l'udácká a neol'udácká historiografie a publicistika. Možnosti kulturního a hospodářského vývoje rozhodně nebyly menší, než jaké by byl slovenskému národu schopen zajistit samostatný komunistický stát, ba v mnoha ohledech byly naopak větší. Jak již bylo řečeno, oproti éře padesátých let a období Novotného diktatury mohl být v normalizační éře kladen důraz na slovenské národní obrození, štúrovce, celkem nerušeně se mohl provádět i výzkum slovenských dějin 19. století s jeho nacionálními aspekty. Totéž se týkalo i dějin slovenské literatury a umění. Na druhé straně nelze ani v duchu české normalizační tradice zkoumané období považovat za jakési „období vlády Slováků“. Ani studiu českého národního vývoje v 19. století s jeho tradicemi ostatně nebyly kladeny nějaké zásadní překážky. Perzekuce se vztahovala na historiky, nikoliv však na zkoumané období.²

¹ Tuto informaci sdělil Plevza historikovi Michalu Macháčkovi, který mě o ní informoval, za což mu touto cestou děkuji.

² V období normalizace např. vznikla stěžejní práce historika Otty Urbana *Česká společnost 1848–1918* (Svoboda, Praha 1982), dodnes nepřekonaná.

PROBLÉM ELIT A PERSONÁLNÍ OTÁZKY

Komunistické Československo se označovalo stejně jako ostatní komunistické státy za stát „dělníků, družstevních rolníků a pracující inteligence“, souhrnně označovaných termínem „pracující lid“. Tzv. lid, tj. široké vrstvy obyvatelstva, ovšem nikde, dokonce ani v demokratickém zřízení, nevládnou. Každý systém je ovládán řídicími elitami. V demokratickém státě má obyvatelstvo na utváření elit poměrně velký vliv, zatímco ve státech totalitních je formování elit podřízeno politickým potřebám režimu. Normalizační režim si již při zahájení čistek počátkem roku 1970 vytvořil určitou představu, jak by měl vypadat komunistický funkcionář a řídicí pracovník: po ideologické stránce měl být uvědomělým marxistou-leninistou, a to dokonce i v případě, že nebyl členem KSČ, současně měl být ale i odborně vzdělaný, osobně charakterní a nezištný. Přednost byla dávána lidem z dělnických profesí, respektive z rodin družstevních rolníků. Zda byl kandidát Čech či Slovák nehrálo v zásadě roli, k národnosti se přihlíželo pouze potud, pokud bylo zapotřebí ve federálních institucích dodržet národnostní klíč. Od příslušníků menšin se samozřejmě požadovalo, aby ovládali češtinu nebo slovenštinu.

Uvedené představy o ideálním „normalizačním“ příslušníku elit se v praxi nedářílo naplnit, protože podobní lidé nebyli prostě k dispozici. Problémem byl především nábor do KSČ. Vzdělaný a normálně uvažující člověk totiž těžko mohl věřit v poučky marxismu-leninismu, a požadavek čestnosti a nezištnosti byl v normalizačním morálním marasmu při masovosti komunistické strany rovněž těžko splnitelný. Již při projednávání návrhu směrnic pro provádění čistek v předsednictvu ÚV KSČ dne 5. ledna 1970 byl Husák nucen konstatovat, že při důsledném splnění všech požadovaných kritérií by v KSČ nemohlo být více, než 20–30 % stávajícího počtu členů.¹ KSČ musela nakonec ze svých požadavků slevit. V praxi například na rozdíl od padesátých let nebyl příliš uplatňován „třídní“ princip upřednostňující dělníky, neboť pro dobře placené příslušníky dělnických a technických profesí nebylo členství v KSČ atraktivní. Režim, jak již víme, celkem nedbal o to, co si normalizační elity skutečně myslí a čemu věří, pokud poslušně plnily příkazy. Čistky ovšem poměrně důsledně eliminovaly všechny „revizionistické“ a „oportunistické“ živly, pro které byla další politická kariéra jednou provždy uzavřena. Protože čistky na Slovensku měly mírnější průběh než v České republice, tvořilo Slovensko relativně větší rezervoár nových elit.² I když normalizační federace nesplnila představy Slováků a o Slovensku se nadále rozhodovalo především v Praze, centrální úřady nyní dávaly mnohem větší prostor pro realizaci slovenských elit, než tomu bylo za Novotného diktatury. Samotný fakt existence Slovenské republiky, byť jen jako federální jednotky v rámci Československa, působil na utváření vědomí slovenské státnosti. Kromě toho v Bratislavě existovala nyní slovenská ministerstva a další ústřední úřady, které skýtaly pro mladou slovenskou inteligenci širokou možnost uplatnění.

¹ NA ČR, f. ÚV KSČ, 02/1, sv. 113, a. j. 186.

² Podle Závěrečné zprávy o politické prověrce a očistě ústředních orgánů z roku 1971 přijaly ústřední orgány na Slovensku 239 „kádrových závěrů“, z toho se do 31. 12. 1970 realizovalo 154 (65 %). Archiv Politologického kabinetu SAV (APK), Komisia vlády SR pre analýzu udalostí 1967–1970 (KV), k. P II/2, – Prievery 1971.

Na úrovni republik nelze hovořit v personálních otázkách o preferování Čechů či Slováků. Můžeme říci, že správa ve Slovenské republice byla čistě slovenská, v České republice čistě česká. Slovenská vláda měla – stejně jako vláda česká – vedle vlastního předsednictva celkem třináct ministerstev.¹ Pokud jde o republikové orgány a vůbec vedoucí místa, v československých poměrech neexistovala v sedmdesátých letech ani později praxe překládání českých úředníků na Slovensko či slovenských úředníků do České republiky, jako tomu bylo za první Československé republiky, nebo (především v případě stranických funkcionářů) ještě i v 50. letech. Státní a veřejná správa SSR, bez ohledu na to, zda podléhala instančně republikovým ministerstvům, nebo (jako např. pasová agenda) přímo federálním orgánům v Praze, byla čistě slovenská, v národnostně smíšených oblastech se v ní vyskytovali i příslušníci maďarské a ukrajinské (rusínské) menšiny. To se týkalo i policejního a stranického aparátu a hospodářského vedení podniků. Na rozdíl od první republiky nebyli na Slovensku téměř žádní čeští úředníci a na rozdíl od padesátých let ani žádná česká technická či jiná inteligence. V tomto směru se československý model lišil od svého sovětského „vzoru“, kde bylo naopak možno ve všech republikách potkat na vedoucích místech Rusy.

Prozkoumání národnostního složení federálních úřadů a institucí v době normalizace by vyžadovalo podrobnou studii personálních spisů zaměstnanců, což v současné době naráží na ustanovení zákona o ochraně osobních dat. Na tomto místě a pro potřeby této práce se proto omezíme jen na hlavní charakteristiku národnostního složení federální byrokracie. Protože všechny federální úřady sídlily v Praze současně s republikovými úřady českými a navazovaly na tamtéž dříve sídlící ministerstva unitárního Československa, měl český živel při obsazování federálních orgánů výchozí situaci nepochybně výhodnější. Již v průběhu jednání o zásadách československé federace musela slovenská strana rezignovat na myšlenku, aby se rozhodující výkonné funkce dělily mezi Čechy a Slováky rovným dílem na polovinu. Zastoupení Slováků mělo být „přiměřené“, čímž se rozumělo zhruba třetinové zastoupení, odpovídající poměru počtu obyvatel obou republik.

Federálních ministerstev bylo původně sedm, ovšem vedle nich na federální úrovni existovaly ještě federální výbory, kterých bylo také sedm. Počet federálních ministerstev byl od 1. ledna 1971 zvýšen na třináct a místo federálních výborů vznikly tři další federální instituce s působností ministerstev, totiž Státní plánovací komise, Federální cenový úřad a Výbor lidové kontroly.² Počet federálních ministerstev a jim na roveň postavených úřadů kolísal, až se nakonec v osmdesátých letech ustálil na dvaceti.³ Každé ministerstvo či ústřední úřad měl samozřejmě k dispozici rozsáhlý

¹ Při vzniku federace 1. 1. 1969 nebyl počet ministerstev v obou republikách identický, protože v ČSR existovalo ministerstvo pro mládež a tělesnou výchovu, které v SSR nebylo. V detailech se lišilo i rozdělení kompetencí mezi jednotlivé resorty. Tato „disproporce“ byla odstraněna roku 1970. Ve Slovenské socialistické republice byla zřízena ministerstva financí, průmyslu, zemědělství a výživy, stavebnictví, výstavby a techniky, práce a sociálních věcí, vnitra, obchodu, lesního a vodního hospodářství, zdravotnictví, školství, kultury, spravedlnosti. Ústředními úřady, jejichž představitel zasedal ve vládě, byly ještě Výbor lidové kontroly (VLK) a Slovenská plánovací komise (SPK). V České socialistické republice existovala identická ministerstva a rovněž VLK, nikoliv však Česká plánovací komise.

² Šlo o ministerstva zahraničních věcí, národní obrany, vnitra, financí, zahraničního obchodu, spojů, paliv a energetiky, hutnictví a těžkého strojírenství, pro technický a investiční rozvoj, dopravy, zemědělství a výživy, všeobecného strojírenství. Dalšími ústředními úřady, jejichž představitel zasedal ve vládě, byla Státní plánovací komise, Federální cenový úřad a VLK.

³ Přehled viz Čapka, F. (ed.): *Dějiny zemí koruny české v datech*. Libri, Praha 1999, s. 912–916.

administrativní aparát, přičemž federální byrokracie měla tendenci neustále sílit. Již při vzniku federace se počítalo s tím, že v nových federálních institucích bude pracovat 4500 osob, z nichž občané Slovenské republiky obsadí 1500.¹ Usnesení federální vlády z 20. února 1969 č. 32/1969 konstatovalo, že počet pracovníků ze Slovenska v aparátu někdejších centrálních úřadů byl nedostatečný a proto je třeba usilovat o jeho zvýšení v nových federálních institucích. Proto při obsazování funkcí ředitelů, vedoucích odborů, vedoucích oddělení a odborových referátů měla být dodržována zásada poměrného zastoupení podle počtu obyvatel České a Slovenské republiky, tj. zhruba 2 : 1. Při jmenování členů poradních orgánů ministerstev a ostatních federálních úřadů a při obsazování funkcí náměstků federálních ministrů mělo být dodrženo zhruba paritní zastoupení.² Realizace uvedeného usnesení, kterému se neoficiálně říkalo „slovenská kvóta“, se ukázala na počátku existence federace obtížná především v resortech zahraničí a zahraničního obchodu. Důvod byl ten, že při vzniku federace roku 1969 federální ministerstva zahraničí, národní obrany a zahraničního obchodu na rozdíl od zbývajících čtyř (vnitřní, financí, plánování, práce a sociálních věcí) neměla žádné partnery na republikové úrovni. První tři ministerstva tak logicky převzala personál dosavadních unitárních ministerstev, a to prakticky bez možnosti přesunout jeho část do resortně odpovídajících republikových struktur. Jinak řečeno: tři hlavní ministerstva byla již „obsazena“, přičemž ještě z doby Novotného diktatury zde existovala – snad s výjimkou resortu obrany – poměrně výrazná převaha českých úředníků. Určitý český „přetlak“ ovšem existoval i v ostatních čtyřech federálních ministerstvech: čeští úředníci, jako v podstatě všichni Češi, totiž považovali za „svůj“ stát Československo, a nikoliv nově vzniklou Českou socialistickou republiku. Přejít do čistě českých ministerstev proto často odmítali, neboť funkce v nich pokládali za nižší a méně významné.³ Už v roce 1970 se proto objevily ze slovenské strany stížnosti, že kvóta není naplňována.⁴ Skutečný poměr počtu Čechů a Slováků ve federálních institucích ve skutečnosti osciloval někde mezi 3 : 1 a 2 : 1, i když v rozhodujících funkcích byl v průběhu sedmdesátých let poměr 2 : 1 zhruba dodržen, stejně jako paritní zastoupení občanů obou republik⁵ ve funkcích náměstků federálních ministrů. Umožnilo to především „uvolnění“ míst ve vysokých funkcích v důsledku čistek. Ty měly na Slovensku mírnější charakter⁶, a proto bylo na počátku normalizace k dispozici více „spolehlivých“ úředníků ze Slovenska. Dalším faktorem byla zásada, kterou si slovenská strana prosadila při novelizaci ústavního zákona o československé federaci, totiž že personální obsazování nově vzniklých federálních ministerstev (nad rámec původních sedmi) se uskuteční z úřednického aparátu obou republik.⁷ U subalterních

¹ Srv. *Pravda*, 20. 2. 1969, 27. 2. 1969.

² NA ČR, f. úřad vlády ČSSR, usnesení vlády č. 32/1969. Též Rychlíková, M.: *Slováci v Praze*, dok. 2, s. 91.

³ Tyto informace se opírají o výpovědi pamětníků.

⁴ SNA, f. ÚV KSS, 03 (PÚV KSS), k. 1247, materiál k návrhu změny úst. zák. č. 143/1968 Sb., část C, odst. 2, bod 4.

⁵ Z právního hlediska šlo o poměr počtu občanů obou republik, nikoliv poměr počtu příslušníků obou národů, byť v praxi tomu tak bylo. Obě republiky měly právě z tohoto důvodu vlastní občanství. V rámci zastoupení občanů obou republik měli být do příslušné republikové kvóty zahrnováni i příslušníci menšin, na Slovensku především Maďaři. O nějakém procentuálním zastoupení příslušníků menšin ovšem žádný předpis nehovořil.

⁶ Podrobněji viz Maňák, J.: *Čistky v Komunistické straně Československa 1969–1970*. USD AV ČR Praha 1997.

⁷ SNA, f. ÚV KSS, k. 1272, č. 4933/1970, příloha – připomínky vlády SSR a uznesenie vlády SSR č. 356/1970.